Dr. KRP 17-18

2017-18

Scanned with OKEN Scanner

दुर्गा भागवत यांच्या ललित लेखनातील अल्पाक्षरत्त्व

डॉ किशोर आर पाठक
मराठी विभाग प्रमुख
पंकज कला महाविद्यालय,चोपडा
जि. जळगाव

आपल्या कसदार लेखनाने आणि व्यक्तिमत्त्वाने मराठी वाङ्मय आणि समाजमानस यांच्यावर आपला वैशिष्ट्यपूर्ण असा ठसा दुर्गा भागवत यांनी उमटवला आहे. त्यांनी खूप मोठ्या प्रमाणावर लेखन केले आहे. ललित लेखनापासून तर लोकसाहित्यापर्यंत आपले लेखन विविध अंगानी केले आहे. त्यांच्या लेखनातून त्यांनी केलेली वर्णने ही प्रत्यक्षात आपल्या समोर ते दृष्य उभे केले जात आहे असे जाणवते. त्यांच्या सर्व लेखनाचा विचार न करता त्यांच्या केवळ ललितलेखनाचा विचार केला तर त्यांच्या ललितलेखनामध्ये आढळणारी वैशिष्ट्ये ही निश्चितपणे इतरांपेक्षा वेगळी आहे. ललितलेखनातून त्यांच्या लेखन शैलीची कल्पना ही चांगल्या प्रकारे येत असते. त्यांनी आपल्या लेखनात उत्तुंग प्रतिभा व प्रज्ञेचा वापर केला आहे, त्यामुळे जणू त्यांचे लेखन हे वेगळे ठरले आहे म्हणून त्यांच्या ऋतुचक्रा विषयी मीना वैशंपायन सांगतात, "दुर्गाबाईंचं 'ऋतुचक्र' म्हणजे मराठी ललितगद्य वाङ्मयातील मानाचं पान! निसर्गचक्राचं, निसर्ग व मानव यांच्या नात्याचं व त्यातील कालसातत्याचं त्यांचं भान अपूर्व आणि असाधारण आहे. हे आपण यापूर्वीच्या त्यांच्या निसर्गवर्णनपर लेखसंग्रहातून अनुभवलं आहे."

दुर्गा भागवत यांनी आपल्या लेखनातून विविध विषय हाताळले असले तरी त्यांनी वापरलेले शब्द हे समर्पक असे आहेत. ते शब्द वाचल्यावर त्याचे वेगळेपण वाचकांना कळत असते. असे अनेक समर्पक शब्द त्यांच्या ललितलेखनात जागोजागी दिसून येत असतात. त्यातून त्यांनी आपले लेखन वेगळे ठरवले आहे. व आपल्या लेखनातून त्यांनी अल्पाक्षरात्त्वाचा वापर केला आहे. याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येतो

'ऋतुचक्र' या लेखसंग्रहात त्यांनी सुरुवातीलाच ऋतुची केलेली व्याख्या ही खरोखरच समर्पक अशी वाटत असते किंवा ऋतु म्हणजे फिरता काळ ...... अशा प्रकारे आपल्या लेखनाला त्या सुरुवात करतात. चैत्र महिन्याचे वर्णन करतांना चैत्र हा खरा वसंतात्मा आहे, असे सांगतात. याच लेखात निसर्गाच्या दुनियेत कुठलेही भडक व एरवी विसंगत वाटणारे रंग विशोभनीय दिसत नाही, असे वर्णन येते. निसर्गाचे वर्णन करतांना सांगतात, "म्हणूनच निसर्गाच्या विराट चित्रलिपीचा शोध घेण्यापेक्षा मला या स्थूल, विरामचिन्हांकडेच पहायला जास्त आवडते." कावळा चिमणीचे वर्णन करतांना, 'कावळ्यांना अजुन पोरे झाली नसली तरी चिमण्यांच्या अंड्यांचा घास घेण्याचे डोहाळे ते पुरवून घेताहेत.' अशी वर्णने येतात.'चैत्रसखा वैशाख'मध्ये फुलमोगऱ्याची फुले पाहिल्यावर हारोहारी फुले लागणे हा शब्दप्रयोग केला आहे तसेच ती घटना आपल्या

Scanned with OKEN Scanner

समोर मांडली आहे. शेवग्याच्या शेंगांचे वर्णन करतांना अशाच अल्पाक्षरातून करतात व जास्त अर्थ सांगत असतात. देवबाभळीचे फुले फुलली की त्यांचा वास फर्लांगाफर्लांगावर पसरतो, असे देवबाभळीचे वर्णन येते. या फुलांच्या पाकळ्या सूर्यप्रकाशात खुलून दिसतात. भाद्रपदात तिळाचे फूल पाहिल्यावर 'लहान मूल फुरगटून वरचा ओठ बाहेर काढते तसे वाटते.' पौष महिन्यात झाडांवर पानाफुलांचे रंग स्पष्ट दिसतात, तर माघ महिन्यात पाने हे मातीच्या आधीन होतात यातून निसर्गाच्या पानगळतीतून मानवीजीवनातील मरण ही संकल्पना दाखवली आहे. तेव्हा त्यांना वाटते की, 'निसर्ग जितका उधळ्या आहे तितकाच कंजूष आहे.' या वर्णनातून कमी शब्दात भरपूर आशय व्यक्त केला आहे.

याच पुस्तकांत त्यांनी झाडांचे वर्णन करतांना 'तालबद्ध पौष' मध्ये काटेसावराच्या झाडावर फक्त फांद्या दिसतात, पण तरीही झाडांचा नूर रडवा दिसत नाही, असे त्यांना वाटते. तर पशुपक्ष्यांचे वर्णन करतांना चैत्र महिन्यात पक्ष्यांची घरटी बांधलेली पाहतांना दुर्गा भागवत यांना निसर्गाच्या विराट चित्रलिपीचा शोध घेण्यापेक्षा या स्थूल विरामचिन्हांकडे पाहायला त्यांना आवडते असे वर्णन त्या करतात. घारी जेव्हा कबुतराची अंडी पळवतात. विजातीय पक्ष्यांमधील भांडण कमी शब्दातून त्या वर्णन करतात. येथे त्यांनी पक्ष्यांची वर्णने कमी शब्दात केली आहेत. भाद्रपद महिन्यात कावळ्याची पिले उडण्याचे शिकतात तेव्हा त्याचे वर्णन करतांना 'कावळ्याच्या उड्डाण विद्येचा इतिहास दिल्याशिवाय भाद्रपद महिन्याची कहाणी जणू पूर्ण होत नाही' असे सांगतात. यातून त्या प्रत्येक महिन्यात काही विशिष्ट शब्द वापरतात. 'संध्यारंजित कार्तिक' मध्ये एका पाकोळीचे वर्णन करतांना, 'जननाचा देखावा नेहमी करूण भयावह आणि विस्मयजनक असतो,' अशा काही प्रभावी शब्दांचा वापर त्यांनी केला आहे. तर मांजरीच्या मागे पळणारा बोका पाहिल्यावर, 'नराला आपल्या मागे पळायला लावण्यात नारीजातीचा धूर्तपणा दिसतो.' स्त्री जातीचे पुरुषांवरील वर्चस्व कमी शब्दात दाखवले आहे. माघ महिन्यात पिंपळाचे नवीन आलेली गुलाबी पाने बघितल्यावर 'जणू काही सुंदर पुष्पाचे गेंदच या झाडावर फुलले आहेत', असे वाटते. मधुमालतीची वेल पाहिल्यावर 'मधुमालतीच्या वेलांनी पिंपळाला वेढलेले आहे' अशा वर्णनातून समर्पक व अल्पाक्षरत्व शब्द वापरून त्यांनी आपले लेखन केले आहे. त्यामुळे ते वाचनीय असे होते.

'भावमुद्रा' या लेखसंग्रहातही कमी शब्दांचा वापर करण्यात आला आहे त्यामुळे त्यांनी वापरलेल्या विशिष्ट शब्दातून त्या खूप मोठा अर्थ सांगून जातात. 'भावमुद्रेत' आलेल्या निसर्गवर्णनात त्यांनी कदंबाच्या झाडाचे वर्णन केले आहे. त्याच्या मनातील ही ओढ वर्णन करतांना, "पिशाच्च ठराविक जागेचा, ठराविक माणसाचा कानोसा घेते म्हणतात; तसाच तिने घेतला." यातून कदंबाविषयीची ओढ वर्णन करतात. पण शाळेच्या आवारातील हे कदंबाचे झाड तुटल्यावर त्यांना वाटते की, 'हा वडिलधारा मित्र नव्या

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

जगात अडगळ वाटल्यामुळे खांडला गेला' असे सांगून त्यांना वाटणारे वृक्षप्रेम वर्णन केले आहे. 'श्रावणातील दुपार' मध्ये कावळ्यांच्या पिलांचे वर्णन करतांना ज्यावेळी एखाद्या पिलाला उडता येत नाही, तेव्हा इतर कावळे त्याला चोचा मारुन मारतात तेव्हा त्या सांगतात, 'लायक असेल त्यालाच जगू देण्याचा पाखरांचा कायदा मोठा कडक असतो.' यातून मानव जीवनातील 'बळी तो कानपिळी' हे तत्त्व जणू सांगतात. गुलमोहराच्या आठवणी सांगतांना, 'तांबड्या रंगाच्या असंख्य ज्योती ह्या झाडावर दिसतात' यातून या झाडावर आलेल्या फुलांचे वर्णन त्या करतात. अशा वर्णनातून त्यांनी कमी शब्दातून आपले लेखन प्रभावी केले आहे.

महमूदला वाटते की, 'बाई माणसं शिकली तरच पुरुष सुधारतील' यात स्त्री शिक्षणाची धडपड सांगितली आहे. याच लेखात सखु या झाडूवालीचे वर्णन येते. सखु आपल्या नातीचे लग्न करणार असते म्हणून ती म्हणते, 'एक चांगला पोर हेरुन ठेवला होता'. पण तिची इच्छा मात्र पूर्ण होत नाही. यात गरिबांच्या सर्वसामान्य इच्छा आकांक्षा पूर्ण होत नाही हे दाखवले आहे. 'व्रती' मध्ये दामुचे वर्णन करतांना असेच योग्य शब्द वापरले आहेत. 'मावशीचा नवरा हा लोकमान्य टिळकांचा परमभक्त होता' असे त्या वर्णन करतात. तर दामुविषयी सांगतांना, 'तिचा हात आणि दामुची पाठ' असे वर्णन येते. येथे ती घटना आपल्यापुढे उभी केली आहे. 'पाहुणी' या लेखातील इंदिराबाई, 'मांजरीप्रमाणे स्वतःच्या देहाचे सौष्ठव व स्वास्थ्य मिळेल तिथे शक्य तो आराम घेण्याचे ठाम धोरण ... ' येथे आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट त्या कमी शब्दातून सांगतात. या इंदिराबाई आपलं तत्त्वज्ञान सांगतांना, 'मुलांना बाळसं तसं विधवांना येते बरंका? रांडमांस म्हणतात त्याला' या वर्णनातून इंदिराबाईंनी आपल्या जीवन जगण्याची विशिष्ट अशी पद्धत सांगतांना कमी शब्दांचा वापर करून भरपूर काही सांगितले आहे.

'बाहुली' मध्ये मंजू पंडितचे वर्णन येते. हीच मंजू जेव्हा आपल्या संसाराविषयी सांगते तेव्हा, 'नोकरी सहा महिन्याची आहे आणि संसार अळवावरच्या पाण्यासारखा' यात तिच्या संसाराचे खरे वर्णन आले आहे. पुंजा या झाडुवाल्याचे वर्णन करतांना शेवटी काठेवाडी स्त्री सांगते, 'बाई त्याला कोण विसरेल, तो वेगळाच होता, वह तो राजा था' असे सांगते. येथे पुंजाविषयीचे विचार आले आहेत. 'वात्सल्याचा आविष्कार' मध्ये विंचवाची मादी विंचवाला मारते हे पाहून, 'क्रौर्य आणि माधुर्य यांचा संगम विंचवात त्यांना दिसतो असतो.' अशा वर्णनातून त्यांनी विंचवाच्या प्रणयाचे वर्णन केले आहे. विंचवाचे खरे प्रेम अल्पाक्षरातून वर्णन केले आहे.

'व्यासपर्वात' श्रीकृष्णाचे वर्णन करतांना 'पूर्णपुरुष श्रीकृष्ण' असे केले आहे. म्हणून कृष्ण हा दैवी व्यक्ती म्हणून त्याला कोणतांच आकार न मिळता प्रत्येकाच्या मनात जसा श्रीकृष्ण असेल तसा त्याला दिसला आहे. तसेच श्रीकृष्णाविषयी सांगतांना,

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

'श्रीकृष्ण वा॒याच्या झोताप्रमाणे आपले जीवन जगतो तो कोणतेही काम जीव ओतून करतो.' यातून श्रीकृष्णाचे गुण दाखवले आहेत असा कृष्ण वाचकांसमोर उभा केला आहे. 'मोहरीतली ठिणगी' मध्ये द्रोणाचे वर्णन येते. 'बुद्धीकौशल्य सा॒यांचे नियोजन द्रोणाने एकलव्याचा अंगठा कापून घेतला तेव्हापासून सुरू झाले' असे सांगून द्रोणाचार्याविषयी लेखन केले आहे. याच लेखात बुद्धीवान लोकांचे वर्णन करतांना 'विद्यावंतांची बधीरता हा संस्कृतीला लाभलेला शाप आहे' असे सांगतात यात प्रखर टीका करतांना देखील त्यांनी अल्पाक्षरत्त्व साधलं आहे. युद्धिष्ठिराने युद्धात 'नरोवा कुंजरोवा' किंवा 'मोहरीतली ठिणगी' असे खास शब्द वापरले आहेत. दुर्योधन त्यांना 'व्यक्तिरेखा हरवलेल्या माणसासारखा' दिसतो. म्हणून दुर्योधनाचे वर्णन करतांना 'त्याला सत्याची पारख असली तरी त्याची बुद्धी सूक्ष्म नव्हती' असे वर्णन येते. येथे त्याचे वास्तव स्वरूप साकारतांना त्यांनी प्रभावी शब्दांचा वापर केला पण तो कमी शब्दातून बरेच काही सांगतो. अशा प्रकारे दुर्गा भागवत भाषेचा चपखल वापर करतात.

'एकाकी' मध्ये कर्णाचे वर्णन येते. कर्णाने वै॒यांना दान दिले ते भरल्या मनाने असे त्या सांगतात. हाच कर्ण जेव्हा कुंतीला सांगतो, 'मला टाकले ते तू बरे केले नाहीस' यात आहे त्या परिस्थितीला तो सामोरा जातो व कमी बोलतो. कर्णासाठी 'अर्धरथी' हा शब्द देखील वापरला आहे. 'परीकथेतील नायक' म्हणून अर्जुनाचा उल्लेख करतात. दुर्गा भागवत सांगतात, 'परीकथेच्या हळूवार वेचक तेवढ्याच कला घेऊन व्यासाने आपल्या कथावस्तुला परीकथेच्या जाचातून मुक्त ठेवले आहे.' अर्जूनाला परिकथेतील नायकाचे स्वरूप देवून उभे केले आहे. 'मुक्तपथिक' असे युधिष्ठिराला म्हटले आहे. या युधिष्ठिराला पूर्णत्वाची तहान लागली होती असे त्या सांगतात. हा युधिष्ठिर जन्मभर जनात असूनही एकाकीच राहिला. 'अश्रू हरवल्यावर' असे वर्णन पितामह भीष्मांचे केले आहे. याच भीष्माविषयी सांगतांना, 'भीष्माबद्दल सर्वांना आदर होता पण दरारा कुणालाच नाही' तर शेवटी सांगतात भीष्माला काय मिळाले? तर गर्भपात होऊनही न रडण्याचे वरदान. या अशा वर्णनातून त्यांनी भीष्माचे वर्णन हे वास्तव असे केले आहे. ते वाचतांना त्यातील शब्दयोजनाही अतिशय प्रभावी आहे हे जाणवते. 'कामिनी' असे द्रौपदीला म्हटले आहे. याच द्रौपदीविषयी सांगतांना 'तिचा जन्म भोगासाठी नसून जाळण्यासाठी झालेला आहे' असे वर्णन येते. यातून कमी शब्दातून द्रौपदीविषयी जास्त सांगुन त्यांनी तिचे खरे स्वरूप वर्णन केले आहे.

'रूपरंग' मध्ये व्यक्तिवर्णने आलेली आहेत. त्यात काही पुरुषांची तर काही स्त्रियांची आहेत. पुरुष व्यक्तिवर्णनात 'मास्तर' मुलांना बोलतांना 'नुसते खायला काळ आहेत' असे सांगतात. मुलांना जेव्हा संस्कृत येत नाही तेव्हा ते म्हणतात, या मास्तरांचे महत्त्व कळल्यावर, 'भाषेच्या पोटी क्रांतीचे अंडे उगवलेले मी पाहिले' असे सांगतात.

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013) | March 2018
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

'शीवचा म्हातारा' यात म्हाताऱ्याच्या डोळ्यांचे वर्णन करतांना डोळे 'शिकाकाईच्या बियांसारखे बारीक' असे वर्णन करून वास्तव परिस्थिती वाचकांसमोर दाखवतात. 'वृत्तहार' मध्ये बंडू कदमाचे वर्णन येते. बंडूला अफवा पसरवायला आवडतात तेव्हा तो म्हणतो, 'आण्णा काही खरं नाही, आंधळं दळतं नि कुत्रं पीठ खाते.' यातून बंडू हा जास्तीत जास्त दुसऱ्याविषयी अफवा पसरवताना कमी शब्दांचा वापर करतो हे दिसते. या वर्णनातुन त्यांनी ती पात्रे वाचकांसमोर मांडतांना कमी शब्दातून उभी केली आहेत.

स्त्री व्यक्तिरेखामध्ये 'न जन्मलेला' यात गंगाचे वर्णन येते. गंगाला दुसरे लग्न करण्याचे सांगितल्यावर ती नकार देते. गंगाची मुलगी तिच्याकडे जायला नको म्हणून गजराचा नवरा सांगतो, 'आईकडे गेलीस तर तंगडं मोडेन' अशी भाषा वापरतो. 'परिवार' मध्ये आलुला कुत्र्याविषयी प्रेम असल्याने, 'या देशातल्या माणसांनाही मॅनर्स नाहीत आणि कुत्र्यांना पण' असे सांगते. डॉक्टर जेव्हा कुत्र्यांकडे लक्ष देत नाही तेव्हा पैसा पाहिजे त्यांना कर्तव्य नाही, दया नाही असे आलु सांगते. येथे कमी शब्द वापरून कुत्र्याविषयीचे प्रेम व्यक्त केले आहे. 'सवाष्ण' मध्ये आपली मैत्रीण रविबालाचे वर्णन आले आहे. रविबाला ही आहे त्या परिस्थितीत समाधानी राहते. तेव्हा त्यांना वाटते की, 'हक्काची सवाष्ण आल्याने घर उजळले' जेव्हा नवे लुगडे नसते पण ती आपली समजूत करतांना सांगते, 'मुलं लहान असतांना नवी लुगडी कशाला हवीत?' यातून आहे त्यात समाधान मानण्याची तिची प्रवृत्ती दिसते व त्या स्त्रीचे वर्णन करतांना त्यांनी तिचे वर्णन वास्तव रितीने केले आहे. 'निदिध्यास' मध्ये काशीबाईनी आपले तत्त्वज्ञान ठरवले होते. म्हणून त्या सांगतात, 'बाईमाणसानं एकटं जाऊ नये कुठं असं आमचं शास्त्र आहे हो पण तुमचं जग वेगळं....'. सोनापुरात साडी नेसून जाण्याची त्यांची ती इच्छा पूर्ण होत नाही. तेव्हा तिची भाची सांगते की, 'पाच हात कापड पण आमच्या आत्याला दुर्लभ झाला हो ..... ' यातून विधवांची स्थिती दाखवली आहे व कमी शब्द वापरुन विधवांचे प्रश्न समाजासमोर मांडले आहेत. अशाप्रकारे शब्दांचा यथोचित वापर करून त्यांनी आपले लेखन केले आहे. त्यातून अनेक ठिकाणी चपखल अशा भाषेचा वापर केला व आपली वर्णने ही जिवंत व प्रवाही केली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

१)वैशंपायन मीना,संपा. 'भावसंचित दुर्गा भागवत', शब्द प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. २०१५,
२)भागवत दुर्गा, 'ऋतुचक्र', पॉप्युलर प्रकाशन, चौथी आवृत्ती, १९७३,
३)भागवत दुर्गा, 'भावमुद्रा', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती, १९७५,
४)भागवत दुर्गा, 'व्यासपर्व',मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, सहावी आवृत्ती,१९९६
५)भागवत दुर्गा, 'रूपरंग', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. १९६७,
६)भागवत दुर्गा, 'पैस', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९७३,

49

एसईझेड (सेझ) कादंबरीतील सुशिक्षित बेरोजगारांच्या व्यथा

प्रा. डॉ किशोर आर. पाठक
मराठी विभाग प्रमुख,
पकंज महाविद्यालय,चोपडा, जि. जळगांव

****

मराठी साहित्यात कादंबरी या साहित्य प्रकारात विपुल असे लेखन झाले आहे. अनेक विषयांवर लेखन करुन समाजातील विविध समस्या, प्रश्न यांचे वास्तव असे चित्रण मराठी कादंबरीने केले आहे. इ.स. २००० पर्यंतच्या कादंबऱ्यांतुन असे अनेक विषय हाताळले गेले. त्यातून खेडे व ग्रामीण जीवन, ग्रामीण समाज यांचे वर्णन करुन त्यांच्या जाणीवा अचूक वेधण्याचे काम होतांना दिसते. असे असले तरी २००७ मध्ये शंकर सखाराम यांची घ्संझड ही कादंबरी ग्रामीण जीवनाचा वास्तव वेध घेतांना दिसते. एसईझेड म्हणजे Special Economic Zone (विशेष आर्थिक क्षेत्र) होय. भारता सारख्या देशाचा विकास होण्यासाठी ही योजना आणली गेली. परंतु त्यामुळे ग्रामसंस्कृती उध्वस्त होतांना दिसते. जागतिकीकरणामुळे कोकणासारख्या भूभागाचे स्वरुप हे मोठ्या प्रमाणात बदलतांना दिसत असते. सेझ कादंबरी विषयी प्रा. अनंत देशमुख लिहतात, "प्रा. शंकर सखाराम यांच्या कादंबरी लेखनाने मराठी प्रादेशिक कादंबरीचे एक सशक्त दालन खुले केले आहे. असे म्हणता येते."१ या कादंबरीत सुशिक्षीत बेकारांच्या व्यथा पुढीलप्रमाणे मांडलेल्या आहेत.

सेझ कादंबरीत चंद्रकांत थळे हा सुशिक्षित बेरोजगार आहे. कादंबरीची सुरुवात ही त्याच्या घरातूनच होत असते. तो शिकलेला आहे पण नोकरी लागत नाही त्यामुळे तो व रघु एकमेकांशी गप्पा मारतात त्यावेळी चंदू सांगतो की, "मी आज एम्प्लॉयमेंट ऑफीसात जाऊन आलो. नाव नोंदवून अर्धे वर्ष झाले. पण ना एक कॉल ना काय."२ अशा प्रकारे चंदू हा नोकरीची वाट पाहतो पण त्याला नोकरी मिळत नाही. शेवटी मुंबईला जावून नोकरी करावी. मुंबई आपल्याला वरदान असे चंदूला वाटते पण तिथे आपला वशिला नाही म्हणून आपल्याला नोकरी नाही असे रघु त्याला सांगतो. येथे उच्चशिक्षित तरुणाने नोकरी मिळवण्यासाठी कितीही प्रयत्न केलेत पण त्याचा कोणताही वशिला नसेल तर नोकरी मिळणे हे दुरापास्त होते याची जाणीव या कादंबरीतून येत असते. तसेच नोकरी मिळत नाही म्हणून चंदूने कॉम्प्युटर कोर्स केला पण घरच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे घरी कॉम्प्युटर घेणे शक्य नसते तेव्हा त्याच्या मनात शंका येवून तो त्याच्या भोटाकडे पाहून विचार करतो की, आपण ने सर्व विसरत आहोत. त्यातून ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षित तरुणांच्या व्यथा या चंदूच्या रुपाने कादंबरीकाराने मांडल्या आहेत.

नोकरी मिळवण्यासाठी चंदू व रघु दोघे विचार करतात व नोकरी मिळवण्यासाठी पैसा हा कसा आवश्यक आहे यावर दोघे बोलतात तेव्हा चंदू बोलतो, "सगळा नोटांचा खेळ रे तिथ आपण कमी पडतोय." यातून हातात पैसे नाही त्यामुळे त्यांना नोकरी मिळत नाही याचे चित्रण कादंबरीकाराने केले आहे. नोकरी मिळत नाही म्हणून चंदू कल्पना करतो की, आपल्याकडे दोन बकऱ्या व दोन कराडे आहेत. आणखी दोन बकऱ्या घेतल्या तर बकऱ्यांचा कळप उभा करु त्या विकुन आपण आपला खर्च भागवू. यातून आहे त्या परिस्थितीत या कादंबरीतला चंदू हा आपला उदरनिर्वाह करण्याचे ठरवत असतो. चंदूच्या वडिलांना वाटते की, आपल्या मुलाला नोकरी मिळत नाही त्यावेळी चंदूला वाटते की. "मी एकटाच बेकार आहे ... घरोघरी किती सुशिक्षित बेकार पडलेत ... "३ यानंतर चंदू बकऱ्या चारण्यासाठी घरातून बाहेर जातो. त्यावेळी जिल्हा परिषदेत नोकरीस लागलेला विष्णु त्याला दिसतो. नोकरी नसल्याने तो त्याला दिसतो. नोकरी नसल्याने तो त्याला झेडपी मध्ये जागा भरणार आहे का? हे विचारतो पण तेव्हा विष्णुने त्याला कोणत्या पक्षाचे काम करतो हे विचारले यातून बुद्धीपेक्षा राजकीय वरदहस्त असला तर नोकरी सहज लागते व या बाबतीत चंदू हा अनभिज्ञ होता. नोकरी नसल्याने त्याला अनेक लोक अनेक सल्ले देतात. त्यातच त्याने पोलीस व्हावे असे श्यामा त्याला सांगतो. पण तेव्हा शारीरिक क्षमता मत्विाची नसून आर्थिक क्षमता ही महत्त्वाची आहे हे चंदू त्याला सांगतो. त्यावेळी चंदूला वाटते की, आपण गावात शिकवणी घ्यावी पण त्याचा इतिहास व मराठी विषय असतो. आपल्याकडे कोण शिकवणीला येणार हा प्रश्न त्याला पडतो. त्यात त्याला वाटते की, एम. ए. बी.एड. करावे पण आपण काहीही करु शकत नाही कारण आपल्याकडे पैसा नाही. आहे त्या परिस्थितीत संघर्ष करून चंदू आपले जीवन जगण्याचा प्रयत्न करत असतो.

चंदू जेव्हा झोपतो तेव्हा त्याला स्वप्न सुद्धा नोकरीचेच पडतात. एके दिवशी तो मोठ्याने बडबडतो गेली गेली नोकरी गेली तेव्हा त्याची आई त्याला जागे करते व तुला नोकरीचे स्वप्न पडते हे सांगतो पण तू नोकरी ऐवजी शेती कर असे सांगते. नंतर जिल्हा परिषदेत तो नोकरीसाठी प्रयत्न करतो पण ती मिळत नाही. त्यातच नोकरी नाही म्हणून त्याला सुशिक्षित बेराजगार भत्त्यासाठी एम्प्लॉयमेंट मध्ये अर्ज कर असे सांगितले पण आता तीही योजना सरकारने बंद केली असे तो सांगतो. त्यातही या भत्ता वाटपात कसा भ्रष्टाचार होत असतो

Scanned with OKEN Scanner

यावर तो अशोकला सांगत असतो व या सर्वांतून काय घडून येते तर सुशिक्षित तरुणांची छळवणुक ही मोठ्या प्रमाणात होत असते व ती कोणीही थांबवू शकत नाही याची जाणीव चंदूला होत असते.

चंदूला शेवटी बेकार म्हणून जगणे नशीबी येते. त्यात हा तो एक उमदा तरुण आहे तेव्हा गावातील गुरुजी त्याला पोल्ट्री फार्म काढण्याचे सांगतात व पोल्ट्रीच्या प्रशिक्षणासाठी त्याला पाठवत असतात. गावातील गजानन गुरुजींनी मार्गदर्शन केल्याने चंदू या व्यवसायात आपली चांगली पकड बसवायला सुरुवात करतो. कोंबड्याच्या पिलांची चांगली काळजी घेतो. त्यातही आहे त्या परिस्थितीशी संघर्ष करत तो आपले काम चांगल्याप्रकारे करत असतो. त्याच्या हातात चार पैसे येतात. बहिणीचे लग्न त्याने चांगले केले पण शेवटी त्याच्या या व्यवसायात बर्ड फ्ल्यु ची साथ येते. त्यावेळी चंदू आपल्या हाताने कोंबड्या मारुन टाकतो. चंदूची अवस्था ही विदारक होते. नोकरी नाही, पोल्ट्री बंद यात काय करावे हा त्याला प्रश्न पडतो. या कादंबरीत शिकुन नोकरी नाही तेव्हा स्वतःचा व्यवसाय करून आपले जीवन जगण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या चंदूची निराशा कशी होते याचे वास्तव असे वर्णन यात केले आहे. या कादंबरी विषयी अशोक लोटणकर लिहतात, "गावागावांतील सुशिक्षित बेकार, त्यांची नोकरीसाठी चालु असलेली धडपड, वणवण फिरुन पदरी पडणारी निराशा, नोकरी न मिळाल्यामुळे छोटा - मोठा उद्योग सुरु करण्याकडे गेलेला कल इ. चे दर्शन कादंबरीत होतेच. शिवाय शासकीय यंत्रणा भ्रष्टाचारामध्ये किती बरबटलेली आहे, याची अनेक उदाहरणे सापडतात. झेडपीतील राजकारण, पोलीस भरतीसाठी ४० ते ५० हजार, एम्प्लॉयमेंट एक्सचेंज मधला भ्रष्टाचार, बेकारी भत्ता खाणारे क्लर्क, शाळा बदलीसाठी शिक्षण अधिकाऱ्याला १५-२० हजार द्यावे लागणे, तलाठी कोतवाल, इ. वर्तणुक इ. इ. बाबींवर लेखकाने प्रकाशझोत टाकला असून भ्रष्टाचारामुळे देखील जनतेची किती छळवणुक होतेय हे स्पष्ट केले आहे."४ थोडक्यात शंकर सखाराम यांनी सेझ कादंबरीतून सुशिक्षित बेरोजगाराच्या व्यथा समाजासमोर मांडून त्यांच्या दुःखाची जाणीव वाचकांना करुन दिली आहे. उच्च शिक्षित होवून ही नशीबी बेकार म्हणून फिरणे हे कायमस्वरुपी कसे येते याचे वर्णन या कादंबरीत आले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) गुरव धनाजी, एसईझेड (सेझ) कादंबरी एक शोध, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपुर, पहिली आवृत्ती, २००८ पृष्ठ क्र. १६

२) शंकर सखाराम, एसईझेड, सामंत पब्लिकेशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, ९ सप्टेंबर २००७, पृष्ठ क्र. ३

३) तत्रैव - पृष्ठ क्र. ६

४) गुरव धनाजी, एसईझेड (सेझ) कादंबरी एक शोध, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपुर, प्रथमावृत्ती, २००८, पृष्ठ क्र. २९-३०

50

भारतात बदल घडविणाऱ्या उच्च शिक्षणाची आवश्यकता

प्रा. डॉ. संजय जिभाऊ पाटील
इतिहास विभाग ,
क्रांतीवीर नवलभाऊ कला महाविद्यालय,
नवलनगर,ता.जि.धुळे.

****

आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळून आता अनेक दशके लोटली आहेत.भारतीय शिक्षण क्षेत्रात कालांतराने अमुलाग्र बदल घडून आलेले आहेत जसे बदल घडून आले आहेत तसे अनेक गंभीर प्रश्नही निर्माण झाले आहेत.सद्य स्थितीत तर शिक्षण व्यवस्थेत आणि विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेतही झपाट्याने बदल घडून येतांना दिसत आहेत.पालक वर्गाच्या अपेक्षा उंचावलेल्या दिसतात.प्रामुख्याने शिक्षणाचा संबंध नोकरीशी लावला जातो.याच पार्श्वभूमीवर समाज हा उच्च शिक्षित व सुसंस्कृत असणे आवश्यक आहे.त्याच बरोबर विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास,रोजगार निर्मिती कौशल्य,राष्ट्रीय मुल्यांचे संवर्धन घडवून बलशाली युवक व बलशाली भारत घडविण्याचे आव्हान आजचे उच्च शिक्षण पेलू शकते का? या प्रश्नाचा अध्यापक, प्राध्यापक,प्राचार्य,संस्थाचालक,शिक्षणतज्ज्ञ व शासन या सर्वांनी गांभियाने विचार करणे गरजेचे आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचा मुलाधार असलेला स्वातंत्र्य,समता आणि बंधुता याची जागा उदारीकरण,खाजगी करण आणि जागतिकीकरण व्यापत आहे."

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाच्या बाबतीत म्हटले आहे की, "उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हीनबल होवून अल्पायुषी होतो मात्र शिक्षणाच्या अभावी माणूस निर्बुद्ध राहिल्यास तो जीवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो."यावरुन माणसास शिक्षण किती आवश्यक आहे हे लक्षात येते.प्रस्तुत शोध निबंधातून उच्च शिक्षणाचा अर्थ ,भारतीय शिक्षणाचा इतिहास ,स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरचे उच्च शिक्षण भारत व परदेशातील उच्च शिक्षणातील तुलना भारतीय उच्च शिक्षणापुढील प्रश्न आधुनिक शिक्षणाची गरज ,बदल घडविण्याचा शिक्षण पद्धतीचा स्विकार इ.वर अल्पसा प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

कवी अशोक कोतवाल यांच्या नुसताच गलबला या काव्य संग्रहातून जागतिकीकरणाचे वर्णन

– डॉ. किशोर आर. पाठक
मराठी विभाग प्रमुख, पंकज कला महाविद्यालय
चोपडा, जि. जळगाव

खानदेशात अनेक साहित्य प्रवाहात लेखन झाले आहे. त्यात काव्यात देखील अनेकांनी आपले योगदान दिले आहे. आपल्या लेखनाने कवींनी समाजाचे वास्तव असे वर्णन केले आहे. थोडक्यात खानदेशातील काव्य परंपरेचा आढावा घेतला तर असे जाणवते की, समृद्ध असे लेखन येथे अनेक कवींनी केले आहे. यात ना.धो.महानोर,गणेश कुडे, वि.भा.नेमाडे, विद्याधर वैद्य, नारायण शिरसाळे, पुरुषोत्तम पाटील, प्रकाश किनगावकर, अशोक कोतवाल, त्र्यंबक सपकाळे, वाहरु सोनवणे, फुला बागुल; जगदीश देवपुरकर इ. अनेक कवींनी काव्य लेखन करुन खानदेशी काव्यचे लेण सजवले आहे.या कवीमध्ये अशोक कोतवाल हे एक महत्तवाचे कवी आहेत. त्यांनी आपल्या लेखनातून प्रामुख्याने महानगरीय जाणिवा, जागतिकीकरणाने समाजात होणारे बदल त्यामूळे कुटूंब संस्थेत होणारा बदल याचे अतिशय बारकाईने वर्णन आपल्या नुसताच गलबला या काव्य संग्रहातून केले आहे.

अशोक कोतवाल यांनी आपल्या या काव्य संग्रहातून शहरी भागात राहणाऱ्या मध्यमवर्गीय लोकांच्या विविध समस्यांचे वर्णन केले आहे. त्यातही जागतिकीकरणाने या सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनवर होणारा परिणाम ते आपल्या लेखनातूनं अतिशय प्रभावीपणे वर्णन करत असतात. तसेच जागतिकीकरणामुळे बदलत जाणाऱ्या मानवी समाजाचे ते चपखल असे वर्णन आपल्या लेखनातून करत असतात. या जागतिकीकरणाने मानवी जीवनात स्वकेन्द्री जीवनाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे माणूस हा फक्त आपल्या पूरता विचार करतो . त्याला आपल्या आजूबाजूला पाहण्यास किंवा विचार करण्यास वेळ राहत नाही. याचे योग्य असें दर्शन कवी अशोक कोतवाल आपल्या नुसताच गलबला यात वर्णन करत आहेत. कवी अशोक कोतवाल आपल्या लेखनातून समाजात होणाऱ्या मूल्य ऱ्हासाचे वर्णन करत असतात. जागतिकीकरणामूळे समाज जीवन कसे बदलत आहे ते यातून दाखवत आहेत. थोडक्यात अशोक कोतवाल यांनी आपल्या काव्य लेखनातून समाजात होणाऱ्या बदलाचे अतिशय सुक्ष्म असे वर्णन केले आहे.

कवी अशोक कोतवाल यांनी आपल्या लेखंनातून विविध विषयांवर लेखन करुन समाजातिल विविध समस्या या आपल्या लेखनाने समाजा समोर मांडत असतात. यांनी आपल्या काव्य लेखनातून पाणी समस्या अतिशय प्रभावी अशी वर्णन केली आहे. आज पाण्याचे दुर्भीक्ष आपल्या सर्वांना जाणवत असते, अशोक कोतवाल यांच्या पहिला शब्द पाणी या कवितेत ते सांगतात

कुठूनही येतो हा शब्द पाणी
बायकांच्या बोलण्यातून
मुलांच्या गोंगाटातून
पक्षांच्या किलबिलाटातून
गुरांच्या हंबरण्यातून
इतकच काय
झाडावरून गळून पडणार पान ही
हा शब्दच होतो पाणी

या कवितेतून कवीने पाण्याची समस्या अतिशय प्रभावी अशी दार्खवली आहे. पाणी हा शब्द स्त्रीया व लहानमूले ,पक्षी तसेच गुराचे हंबरण्यातून तसेच झाडावरुन पडणारे पान देखील पाणी शब्द उच्चारत असते अशा प्रकारे पाण्यामुळे पशु, पक्षी व मानव यांच्या जीवनावर होणा-या परिणामाचे अतिशय सुरेख असे वर्णन अशोक कोतवाल आपल्या लेखनातून करत असतात.

पाण्याच्या कमतरतेचा प्रभाव हा जसा सर्वांना होतो तसाच तो शाळेत जाणा-या विद्यार्थ्यांनाही होत असतो म्हणून पाण्याचे दिवस या कवितेत कवी सांगतात,

कामाच्या शोधार्थ रोज बाहेर पडणारे पालक
फारच गिचमिडया अक्षरात
शिक्षकांकडे विनंती अर्ज पाठवतात,
मुलाला पाण्यासाठी घरी ठेवल होत सर
तरी त्याला शाळेत बसू दयावे

या कवितेत जागतिकीकरणाचे वर्णन करतांना कवींनी सांगितले की आज पाणी समस्या ही अत्यंत महत्वाची झाली आहे. त्याचा परिणाम हा सर्वांना होतो. त्यामुळेच वडिल हे कमी शिकले आहेत त्यांना आपल्या मुलाच्या शाळे पेक्षा पाणी महत्वाचे वाटते. म्हणून वडिल मुलाला घरी ठेवतात. व त्याला शिक्षक वर्गात बसु देणार नाहीत म्हणून ते आपल्या आहे त्या अक्षरात शिक्षकांना पत्र लिहतात. व त्याला पाण्यासाठी घरी ठेवावे लागले हे सांगतात. यातून जागतिकीकरणाने सर्वांवर परिणाम कसा झाला हेवास्तव कवीने मांडले आहे.

जागतिकीकरणाने समाजात अमुलाग्र असा बदल घडवला आहे. त्यामुळे माणसामध्ये दरी निर्माण झाली आहे. माणूस हा माणसाचे अस्तीत्व विसरत चालला आहे. अशा जागतिकीकरणाचा परिणाम सहन करणाऱ्या समाजाचे वर्णन आपल्या लेखनातून अशोक कोतवाल यांनी अतिशय प्रभावी असे केले आहे.आज मोबाईल ही माणसाची आवश्यक गरज झाली आहे. त्यांचा अतिवापर हा होतांना दिसून येतो. मोबाईलमुळे माणसं जवळ येण्याऐवजी दूर जात आहे. याचे वर्णन मोबाईल कवितेत करतांना कवी सांगतात,

आता बोलण्याचही
भराव लागतं बिल माणसांना
म्हणून बोलत नाही माणसं
फार वेळ माणसांशी

UGC Journal List No.64768, Impact Factor 4.270 Vol - 08, Special Issue - 10, March 2018, ISSN-2230-9578

असेल भेटायचं चुकून
परस्परांना कुठेतरी
तर देतात मिसकॉल ते आठवणींचा

या कवितेतून माणस माणसां पासून कशी लांब जात आहेत. आजच्या मोबाईलच्या युगात माणसाला बोलायलाही पैसे भरावे लागतात. म्हणून माणस आता मिसकॉल संस्कृतीचा वापर करत आहेत. यातून कवीने समाजात होणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या बदलाने माणसाचे माणूसपण कसे हिरावून घेतले याचे वर्णन केले आहे.

आजची पिढी ही मोबाईलची वेडी झाली आहे. त्यांचा भरपूर वेळ हा मोबाईल वर जात असतो. म्हणून कवी सांगतात की, आजच्या या पिढीला जणू मोबेलिया आजार झाला आहे. म्हणून अशोक कोतवाल सांगतात,

ज्याचे मला सारखे भास होतात
अन माझी नजर असते
ज्यावर सतत स्थिरावलेली
तो मोबाईल आहे एक निर्जीव यंत्र
हेच विसरत चाललोय मी
अंघोळीला बसल्यावर
नळाची तोटी सुरु केली म्हणजे
मला भास होतो
बाहेर मोबाईल वाजत असल्याचा
बाईक चालवतांनाही
मी मध्येच बाईक थांबवतो
अन पाहून घेतो खिशाला हात लाऊन
मोबाईल तर थरथरत नाहीयेना आत

जागतिकीकरणाने माणसाची प्रगती झाली. अनेक नवीन साधने माणसाच्या हाती आलीत. त्यापैकीच मोबाईल हे एक आहे. पण मोबाईलचा वापर हा गरजे पुरता न करता माणसाने त्याचा अतिवापर केला त्यामुळे अशा माणसांना मोबेलिया नावाचा आजार झाला असावा असे कवीला वाटते. म्हणून मोबाईलचा अतिवापर करत असतांना माणूस हे विसरतो की, मोबाईल हा निर्जीव आहे. पण माणसाला आज असे वाटते की निर्जीव असणारा मोबाईल हा आज सजीव माणसासारखा झाला आहे. जी माणसं मोबाईलचा अतिवापर करतात त्यांना नेहमी आपल्याला फोन आला असेल असा भास होतो. कोणतेही काम करत असतांना त्यांना तो भास होतो. अंघोळ करतांना मोबाईलचा आवाज होतो असे वाटते. तसेच काही वेळा गाडी चालवतांना देखील माणसं गाडी थांबवून आपल्याला फोन आला आहे का हे पुन्हा पुन्हा बघत असतात.

जागतिकीकरणाने पूर्वीची मातीची घरे आज हद्दपार झाली आहेत. सर्वत्र आज सिमेंटची जंगले निर्माण होत आहेत. पूर्वी छतावर कावळे चिमण्या बसत पण मात्र पूर्वीची घरे राहिली नाहीत त्यामुळे त्यांना बसायाला जागा देखील नाही. तसेच पूर्वी घरात चिमण्या आपले घर बनवत पण आज सिमेंटच्या घरात चिमणी आपले घर बनवत नाही याची खंत अशोक कोतवाल यांनी डोलारा वैचारिकतेचा या कवितेत वर्णन केली आहे.

थोडक्यात अशोक कोतवाल यांनी आपल्या नुसताच गलबला या काव्य संग्रहातून समाजाच्या बदलत्या जाणिवाचे दर्शन घडवले आहे. त्यांनी यातून वर्णन केलेली चित्रणे ही आजच्या समाजाचे अतिशय प्रभावी असे दर्शन घडवतात व जागतिकीकरणाने समाजात झालेला बदल कवी आपल्या शब्दातून मांडत असतो. तसेच अशोक कोतवाल यांनी आपल्या आजूबाजूच्या समाजाचे वास्तव व खरे वर्णन यातून केले आहे हे विषेश.

संदर्भ

१. बागुल फुला-खानदेशातील समकालीन कविता : एक आस्वाद-प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव, प्रथमावृत्ती, १४ जानेवारी २०१४

२. कोतवाल अशोक-नुसताच गलबला-पदमगंधा प्रकाशन,पुणे, फेब्रुवारी-२०१७

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

24

'गराडा' कादंबरीतील बदलत्या कृषी जीवनाचे स्वरुप

प्रा. डॉ. किशोर आर पाठक, मराठी विभाग प्रमुख, पंकज कला महाविद्यालय,चोपडा, जि. जळगाव

साहित्य हे समाजाचा आरसा असते. समाजात घडणा-या घटनांचे वर्णन त्यातून केले जाते. त्यामूळे समाजात होणारा प्रत्येक बदल साहित्यिक हे आपल्या लेखणीने साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न करत असतात. त्याचा प्रत्यय सर्वच साहित्य प्रकारातून येत असतो. असे असले तरी कादंबरी व समाज यांचा जवळचा संबंध आहे. कादंबरीकार हा समाजात राहतो व समाजात जाणवणा-या प्रत्येक समस्या तो विविध पात्रांच्या माध्यमातून वर्णन करत असतो. आज ग्रामीण कादंबरीत खुप मोठया प्रमाणात लेखन झाले आहे. त्यातून ग्रामजीवन, शेती, शेतीसमस्या यांचे चित्रण आले आहे. अशा साहित्यातून ग्रामीण जीवनाचे वास्तव असे स्वरुप समजण्यास मदत होत असते. अशा कादंबरी विषयी प्रा. डॉ तानाजी राऊ पाटील लिहतात, "मराठी कादंबरी अधिकाधिक समाजाभिमुख होत आहे. महाराष्ट्रातील खेडयापाडयातील माणसाचे जीवन तिच्यातून व्यक्त होत आहे. महाराष्ट्राचे सामाजिक,सास्कृतिक आणि राजकीय जीवनाचे सम्यक चित्रण आज मराठी कादंबरीत घडत आहे. " यातून कादंबरी ही समाजाचे वास्तव असे चित्रण करुन समाजातील विविध समस्या व समाजातील जनजीवनाचे वर्णन करण्यास मराठी कादंबरी ही यशस्वी होत आहे.

'गराडा' ही भिमराव वाघचौरे यांची कादंबरी ती २००२ मध्ये प्रसिध्द झाली. या कादंबरीत बदलत जाणा-या कृषी जीवनाचे वास्तव असे वर्णन आले आहे. कादंबरीच्या सुरवातीलाच,

'शेतमालाच्या संदर्भात ज्यांनी
छातीवर गोळया झेलल्या त्यांना आणि
अशा गराडयात सापडल्याने
ज्यांनी स्वतःच संपविल
त्या शेकडो शेकरी बांधवांच्या
तडफत्या आत्मयांना'

अशी कादंबरीची सुरवात होत असते. 'गराडा'या या कादंबरीतून शेतक-यांची वास्तव अशी स्थिती तसेच शेतीची भयावह अवस्था, बी-बियाणे यावर होणारा भरमसाठ खर्च विविध प्रकारचे फवारे त्यामूळे होणारे परिणाम या सोबत सर्वात महत्वाचे म्हणजे नैसगिक आपत्ती, शासनाचे शेतक-या बाबतचे उदासिन असे धोरण, शेतक-यांची लूट करणारे व्यापारी, शेतक-यासाठी असलेल्या अनेक शासकीय योजना पण प्रत्यक्षात त्याचा शेतक-याना होणारा फायदा अशा अनेक घटनांचे वर्णन कादंबरीकराने केले आहे. शेती व शेतक-यांच्या शोषणाच्या संदर्भातील विविध पातळयावरील चित्रण या कादंबरीत आले आहे. शेतकरी शोषणाचे वर्णन करणारी ही विद्रोही कांदबरी आहे.

कादंबरीच्या सुरवातीला मोंढा मार्केटचे वर्णन येते. या मार्केट मधील एक आडत्या घाडगे आणि कंपनी चा मालक साहेबराव घाडगे फियाट गाडीतून येतो. या नंतर कांदबरीत शेतक-यांच्या विदारकतेचे चित्रण येते.

Scanned with OKEN Scanner

25

साहेबरावला आपल्या जीवनातील मागील घटना आठवते. त्यात साहेबराव हा आपले गाव सोडून निघाला आहे. गाव सोडतांना त्यांची पत्नी हिराला आपली पूर्वीची परिस्थिती आठवत असते. तेव्हा साहेबरावला आठवते की, " असा समदा बैल बारदाणा हयाच मळ्यात आप्पांन जपला जोपासला होता. सुखासमाधानात नांदत गोकुळ यांनाच्या डोळ्यांन पहायला अनभवल होत.... " आप्पाने भरपूर उत्पादन घेतले घरी गोकुळ नांदत होते. पण आता परिस्थिती बदलली होती, सर्व सामान घेऊन बाहेरगावी जाण्याची वेळ साहेबरावर येते.

कांदबरीत शेतीच्या बदलत जाणा-या स्वरुपाचे वर्णन अनेक ठिकाणी आले आहे. यात वेळेवर पाऊस पडत नाही. एके दिवशी जेव्हा पाऊस पडतो तेव्हा साहेबराव शेतात कापूस लागवण करण्याचे ठरवतो. त्यासाठी त्याने कस्तूरी-१८ या वाणाची निवड केली. शेतात दोन पानांची रोपे दिसू लागतात तेव्हा पाऊस नसल्याने पिक जळायला सुरवात होते. एके दिवशी साहेबराव हा आपल्या शेतात वखरणी करत असतो तेव्हा पिपंळाच्या झाडाच्या मुळीत वखर अडकतो व वखर मुडतो तेव्हा काम बंद होते त्यावेळी साहेबु हा आपल्या बैलाना पाणी पाजण्यासाठी मोटार सुरू करतो तेव्हा त्याला शॉक लागतो. यानंतर त्यांने शेतात वांगे, मिरची व कांदे लागवड केलेली असते ते विकून आलेल्या पैश्यातून घरखर्च निघावा हा त्याचा प्रयत्न असतो. त्यावेळी कांदा जळायला सुरवात होते कारण विज नसल्याने विहरीतून पाणी काढता येत नाही. यावेळी साहेबराव हा खेडयातील विजस्थिती विषयी बोलतो. यानंतर तो काठोळया वायरमनला विजे विषयी बोलतो. आपल्या शेतातील पिक वाचवण्यासाठी तो आपल्यापरीने प्रयत्न करत असतो. पाऊस पडत नाही तेव्हा तो गाडीवरुन पाणी आणून पिकांना पाणी देत असतो. पण अचानक जोराचा पाऊस येतो त्यामूळे रोपांवर माती पसरली जाते. ती माती बाजूला करण्याचा प्रश्न पून्हा साहेबू समोर उभा राहतो. यातून शेतक-यांच्या समस्या या कधीही कमी होत नाहीत एक समस्या दुर होत नाही तो पर्यंत दुसरी समस्या शेतक-यांच्या समोर आवासून उभी राहत असते याचे या कादंबरीत अतिशय जिवंत असे वर्णन कादबरीकारने केले आहे.

सायबूने वायमनशी भांडण केले तेव्हा वायरमन बील वसूल करण्यासाठी अधिका-यांना घेऊन येत असतो. त्यावेळी बीलाचा मोबदला म्हणून दोन पोते गहू देऊन त्याला पाठवले जाते. यानंतर अचानक डिपीवर जाळ होतो त्यात सायबूची मोटार जळते ती मोटार भरण्यासाठी व्याजाने पैसे काढण्याची वेळ त्याच्यावर येते. अशा वेळी त्याला घरातील हरबरा विकावा असे वाटते. सायबूची आई त्याला सांगते की, "कर भऊ कसतरी बसव कसातरी मेळ काय करतो तरी." यावेळी व्यापारी शेतक-यांची लूट कशी करतात याचे वर्णन येते. यातून व्यापर-यांच्या गराडयात शेतकरी सापडत असतो. ही लूट बघीतल्यवर त्याला वाटते की, शेतीचा धंदा हा तोटयाचा आहे. थोडयाक्यात शेतक-यांने कितीही पिकवले तरी सर्व बाजूने त्याची लूट होते हे जाणवते यातच हमाल देखील हरबरा मोजतांना २-३ किलो हरबरा बाजूला काढत असतात. शेवटी आलेल्या पैश्यातून मोटार भरण्यासाठी किती पैसे लागतील यांचा विचार साहेबरावच्या मनात येत असतो.

कांदबरीत शेतकरी हा नेहमी विविध समस्यांच्या गराडयात सापडला आहे, एक समस्या संपत नाही तो पर्यत दुसरी समस्या त्याच्या समोर उभी राहत असते. मोटार सुरु केल्यावर तो शासकिय योजनेतून लावलेल्या चिकूच्या रोपाना पाणी दयायला सुरवात करतो तेव्हा पाणी बाहेर जायला नको म्हणून तो कापडाचा बोळा देतो त्यावेळी कापडाचा बोळा ठिबकच्या फिल्टर मध्ये अडकतो. तो बाहेर काढण्यासाठी देवकर एजंटला बोलवतो पाईपलाईन त्यावेळी फूटते यातून शेतक-यांना समस्येच्या मालिकांना नेहमी सामोरे जावे लागते हे दिसत असते. त्यातच त्याच्या मुलाच्या डोक्याला लागते तेव्हा मुलाला दवाखान्यात त्याला न्यावे लागते. लाईट कट करण्यासाठी वायरमन येतो तेव्हा त्याच्याशी भांडण करुन त्याला परत पाठवले जाते. आप्पा हे बैल चारण्यासाठी नेतात त्यात धिंगाण्या बैलाला गाडीची धडक लागते तेव्हा कामाचा बैल हा अधु होतो आता काय करावे हा प्रश्न सायबू समोर असतो. त्यातच शेतात लागणारा युरीया तो विकत घेतो पण घरी आणतांना तो पावसात भिजत असतो. यात निसर्ग सुध्दा शेतक-याची कशी परीक्षा पाहतो हे दिसत असते. याही परिस्थित तो आपली शेती भावाच्या आर्थिक मदतीने करायला सुरवात करतो. एके दिवशी शेतात फवारणी करतांना तो एक आळी फवा-यात बुडवतो तरी ती मरत नाही तेव्हा त्याला वाटते की, आता औषध देखील डुप्लीकेट येत आहे. त्याचा मामा हा नोकरीला असतो तो सांगतो की, आता शेती करण्याऐवजी शेत विका व आलेला पैसा बँकेत ठेवा पण हे आप्पांना आवडत नाही. पाऊस जास्त पडत नाही तरी सायबूच्या शेतात बाजरीचे पिक चांगले असते उत्पादन भरपूर येईल असे वाटते. पण अचानक धुवा पडतो त्यात पिक वाया जाते झालेला खर्चही निघत नाही. बाजरीवर गहू व हरबरा पेरतो. पण हरब-यावर आळया पडतात

त्याच्या फक्त काडया उरतात. गहू उंदिर खातात. यातूनही जो गहू येतो विकतांना व्यापारी त्याला भाव देत नाही यात शेतक-याला सर्व बाजूनी अडचणीचा सामना कसा करावा लागतो हे लक्षात येते.

दोन पैसे हातात यावेत म्हणून तो कांदा लावतो पण कांद्याला भाव नाही म्हणून हैद्राबादला नेतो त्यावेळी खर्च जास्त होतां आलेले पैसे घेऊन तो रात्री घरी परत जात असतांना त्याच्यावर हल्ला होतो. यात सर्व वेळी शेतकरी कसा लूबाडला जातो याचे वर्णन येते. यानंतर चिकूच्या रोपांना तो उन्हाळयात पाणी देतो तेव्हा खारी सर्व नळया कुरतडतात. तेव्हा बांधावरचे झाड तो तोडतो त्याचा जाब तलाठी विचारतो त्यावेळी काय करावे असा प्रश्न त्याला पडतो. कापूस विकायला फेडरेशन मध्ये तो नेतो तेथे शेतक-यांचे हाल कसे होतात याचे वर्णन कादंबरीत येते. कादंबरीच्या शेवटी आपला मळा गुर ढोर सर्व विकून तो गाव सोडून निघून जातो. या कादंबरीत कादंबरीकारने शेतकरी समस्यांची मालिकाच उभी केली आहे. कधी शेतक-याच्या मालाला दोन पैसे चांगले मिळत असतात शेतक-याची परिस्थिती त्यामूळे सूधारते याचे वर्णन यात येत नाही. शेतकरी समस्यांचे रडगाणे कादंबरीत नेहमी दिसून येते. आज शेती बदलत आहे नवीन तंत्रज्ञान येत आहे याचे वर्णन कादंबरीत येत नाही. या कादंबरीत शेतक-यांच्या बाबतीत नकारात्मकता जास्त प्रमाणात दिसून येते.

असे असले तरी गराडा कादंबरी ही समस्यांचे वर्णन करतांना महत्वाची भूमिका बजावते ग्रामीण कादंबरी विषयी डॉ. वासूदेव मूलाटे लिहतात, "आज तर ग्रामीण जीवनाच्या विविध अंगा-उपांगाना शब्दबध्द करणा-या ग्रामीण जीवनातील बदलेल्या समाज वास्तवाला साकार करणा-या कादंब-या मराठीत येत आहेत. ग्रामीण जीवन प्रत्यक्ष भोगणारे लेखक आणि वाचक यांचा संवाद घडत आहे. त्यामधून येणारे प्रश्न आणि जाणिवा बदलल्या आहेत. बोलीतून निवेदन करण्यासारखे प्रयोग होत आहेत. ग्रामीण जीपनाचा सूक्ष्मतेने शोध घेण्याचा प्रयत्न होत आहे. एकूणच मराठी कादंबरीचे दालन ग्रामीण कादंबरीने समृध्द होईल अशा दिशेने तिचा विकास होत आहे." अशा प्रकारे भिमराव वाघचौरे यांनी आपल्या गराडा या कादंबरीतून बदलत्या कृषी जीवनाचा अचूक असा वेध घेतला आहे याची जाणीव या तून होत असते.

संदर्भ-

१) पाटील तानाजी, 'मराठी कादंबरी समीक्षा', डायमंड पब्लिकेशन,पूणे, प्रथमावृत्ती, ५ फेब्रुवारी २००९
२) वाघचौरे भिमराव,. 'गराडा', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती,२००२.
३) मुलाटे वासूदेव, 'ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा', स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती,डिसेंबर २००५

36

गिरिराज किशोर की कहानियों में अभिव्यक्त नारी के विविध रूप

प्रा. दिलीप पी. पाटील
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा
जि.जलगांव.

****

आधुनिक कथा साहित्य बहुआयामी है । कथा साहित्य में प्रेमचंद मील के पत्थर है उन्होंने अपने साहित्य में नारी को सम्मानजनक रूप में प्रस्तुत किया है । प्रेमचंद के साथ ही सुदर्शन, विश्वंभरनाथ शर्मा 'कौशिक' भगवतीप्रसाद वाजपेयी, राधिका रमण प्रसाद सिंह आदि कहानीकारों ने अधिकांशतः चरित्रप्रधान कहानियाँ लिखी । इन कहानीकारों ने नारी जीवन की विविध समस्याओं को उद्घाटित किया है । मनो विश्लषेणात्मक साहित्यकारों ने नारी का मनो विश्लेषणात्मक रूपायन किया है । तो प्रगतिवादी कहानीकारों ने नारी पर होने वाले अन्याय – अत्याचार, जुल्म जबरदस्ती का विरोध प्रकट किया ।

बीसवी शती के छठें दशक में भारतीय समाज में नयी – पुरानी मान्यताओं में संघर्ष उभकर आया । इस दशक में नारी अपने अस्तित्व और अस्मिता के प्रति सजग हुई । उसने पुरानी रूढियों और परम्पराओं के बंधनों का विरोध किया । बीसकी शती के छठे दशक के बाद वैचारिक परिवर्तन आया ।वैचारिक परिवर्तन के कारण उसमें सजगता आयी । नारी पुरातन और नयें रूपों में सामने आयी ' स्वतंत्रता का संघर्ष अपने घर से ही शुरू किया ।

साठोत्तरी हिंदी कहानियों में नारी विविध रूपों मे सामने आयी । माँ, बहन, पत्नी, प्रेमिका, बेटी विधवा, वेश्या, कामकाजी, परित्यक्त्या, नौकरी करनेवाली आदि रूपों में चित्रित की गई । स्वतंत्रता के बाद नारी मान – मूल्यों में परिवर्तन आया । नारी को पुरूष के समकक्ष माना गया । शिक्षा तथा नारी जागरण के कारण नारी निर्भीक हुई । आज नारियाँ संघटित होकर उनपर होनेवाले अन्याय – अत्याचार का विरोध करती दिखाई देती है । सरोज चौबे के शब्दों में "औरत अबला है, शक्ती है, औरत भोग्या है, औरत भक्ती है, औरत सुदंर है, और औरत विषकन्या, औरत ही स्वार्थ है, औरत ही त्याग, सृष्टी और सर्वनाश है ।"

गिरिराज किशोर के कहानियों में नारी विविध आयामों अभिव्यक्त हुई है । नारी के अनेक रूपों का अंकन हुआ है ।

माँ का रूप:– गिरिराज किशोर की कहानियों में माँ का रूप स्पष्ट चित्रित हुआ है । परिवार में माँ का अतत्य साधारण महत्व होता है । माँ का स्थान परिवार में ऊचा होता है । माँ सबको साथलिए काम करती है । वह ममता की भावना तथा वात्सल्य की सहज स्वाभाविक और प्राकृतिक स्त्रोत होती है । वह ममस्व को तोड नहीं सकती । पर्ते, कठपुतली, अन्तहीन राहें, चुहें, शीर्षकहीन, वल्दरोजी, वे नहीं आये, प्रेमपत्र, यह देह किसकी है ? गाउन, रिश्ता, जमीन का टूकडा, आदि कहानियों में माँ का रूप स्पष्टतया चित्रित है ।

बेटी का रूप :– लेखक किशोर जी ने अपनी कहानियों में पारिवारिक स्तर पर बेटी को भी स्थान दिया हैं । परिवार में बेटी का स्थान दुय्यम दर्जे का रहा है । कुलवंश के लिए सबको लडका महत्वपुर्ण लगता है परंतु लडकी के बिना घर का अंगन सूना होता है । बेटी है तो संसार है । माता – पिता के लिए बेटी – बेटा में व्यवहार को लेकर भी दुविधा है । कोई माता – पिता भले ही समानता की बातें करते होंगे लेकिन व्यावहारिक तौर पर वे भी अछूते नही है । इन सब बातों का अंकन गिरिराज किशोर की कहानियों में हुआ है । जैसे – गुलाबजामुन खारट, गाउन, तमोली सब पर हावी है, वह थी एक फारव्ता, चूहे, खंडहर, अल्ला ईश्वर तेरे नाम आदि कहनियाँ इसका दस्तावेज है ।

बहन का रूप :– गिरिराज किशोर की कहानियों मे बहन का रूप भी यत्र – तत्र चित्रित

Scanned with OKEN Scanner

हुआ है। भाई बहन का रिश्ता इन दोनों के अलावा अधुरा है । साथ ही परिवार में इस रिश्ते को लेकर पवित्रता हैं । इन दोनों मे प्रेमभाव होता है। कभी बुरे विचारों को लेकर यह रिश्ता तैयार नही होता बल्कि इसमें नि:स्वार्थ विचार होते है । आज बहन – भाई के संबंध को नाम मात्र और सामाजिक सुरक्षा के लिए उपयोग में लाया जा रहा है । रक्त के संबंध में भाई – बहन को पवित्र मान लिया जाता हैं,जब की रक्त के अन्य संबंधों में पवित्रता खत्म होते जा रही है । उनके रिश्तों मे दरारे उत्पन्न होने लगी है । उनकी पवित्रता समाप्त होती जा रही है । एक धागा दोस्ती का तथा बहन – भाई का बांध लेने से रिश्ता पक्का नहीं हो जाता । यही मानसिकता का चित्र सर्वत्र दिखाई दे रहा हैं । अखबार भी इसका बखान करता है । कल और आज की मानसिक विचारधारा का चित्र गिरिराज किशोर की कहानियों में व्यक्त हुआ है । उसमें खंडहर, अल्ला ईश्वर तेरे नाम, कलमें, कांटे और फुल, पीली पत्तियाँ नीम की, निकरवाला साईस, गाउन, ईश्वर को यही मंजुर था ।

पत्नी का रूप :— भारतीय संस्कृती महान है। उसमें पती – पत्नी का रिश्ता बेजोड है । पत्नी का पती के प्रति एक निष्ठ रहना उसका परम धर्म है। पती – पत्नी की जोडी निष्ठा और विश्वास के ऊपर चलती है । लेकिन इन दिनो इस धारणा मे बदलाव आया है । अत्याधुनातन तथा पाश्चमात्य अंधानुकरण विचारधारा की वजह से तथा परिस्थितिवश नारी का पती के प्रति निष्ठावान रहना संभव नही रहा है । अत: पत्नी पती के प्रति अनिष्ठावान वर्तन कर रही है। पत्नी के वर्तन में बदलाव के कारण संबंध बिगड रहे है। गिरिराज किशोर के कथनियों में पत्नी के उक्त दोनो रूप अभिव्यक्त हुए है – उसमें पर्ते, छ: शीशे दो आकार, बात कौडी की, कठपुतली, प्रत्यावर्तन, बच्चोसे कौन डरता है । किसान, देहातिक्रमण, पामेला, हत्या, पीली पतियाँ नीम की,सिपाही का सत्कार ,अन्नहीन राहें, हँसी के पार, केस, परछाइयाँ, गाउन, नायक, रिश्ता।

सास – बहु का रूप :— परिवार तथा समाज में इस रिश्ते को लेकर बडी चर्चा होती है क्योंकि यह रिश्ता सीधा नही होती । इसमें मनमुटाव अधिक होता है । अपवादात्मक स्थिति में एकाध जगह यह रिश्ता माँ – बेटी के जैसा होता है । सास – बहु का स्नेहपुर्ण संम्बध परिवार में सुख, शांति एवं समाधान के लिए सहायक सिध्द होता हे । परंतु सास बहु के सम्बन्ध परस्पर स्नेहमय नही होते । फलत : सास बहु में व्देष, मत्सर, घृणा की भावना होती है । एक दुसरे के ऊपर ताने कसना । सास के व्दारा बहु को खरी – खोटी सुनाना यह नित्य का बन जाता है। अत: गिरिराज किशोर की अधिकांश कहानियों में उक्त स्थिति दृष्टीगोचर होती है । सास के रूप का अंकन इन कहानियों मे हुआ है – प्रत्यावर्तन वे नही आये, पीली पतियाँ नीम की । इसी प्रकार बहु के रूप का चित्रण विलायती कुत्ता, प्रत्यावर्तन, वे नही आये में हुआ है ।

शिक्षित और अशिक्षित नारी :— आलोच्य लेखक के कहानियों में अधिकांश नारीयाँ शिक्षित है । उनमें कुछक तो उच्च विद्याविभूषित भी है । वे शिक्षा – क्षेत्र में अध्यापक, अधिव्याख्याता, प्रिंसीपल तथा विविध कार्यालयों में अफसर के रूप में कार्यरत है । कुछ नारियाँ वैदयकक्षेत्र से भी जुडी है । पिली पतियाँ नीम की और बिसात कहानियों मे नारी अध्यापिका के रूप में चित्रित है । तो तार व्दारा वापसी, पर्ते, केस, टेडी मेढी सतरें कहानियों में अधिव्याख्याता के रूप में अध्यापन करनेवाले नारियों के चित्र विद्यमान है । डॉक्टर के रूप मे काँटे और फुल, मवेशी, वे नहीं आये आदि कहानियों मे चित्रित है । अशिक्षित नारी का अंकन भी आलोच्च लेखक की कहानियों मे मिलता है। वीरगति, चेहरे, गुलाब जामुन खाइए, वे नही आए, जमीन का टुकडा, गाडी आई गाडी गई, पर्ते, कठपुतली, चूहे, मवेशी आदि कहानियाँ इसका दस्तावेज है ।

प्रेमिका का रूप :— मनुष्य प्रेम, श्रध्दा, करूणा, दया, क्षमा, शांति, भक्ति, स्नेह, वात्सल्य, सौहार्द आदि वृतियाँ समाहित होती है । उसमें प्रेम सर्वश्रुत है । प्रेम में प्रेमिका – प्रेमी परस्पर गुण दोषों के साथ एक – दुसरे को स्वीकार करते है । युवा अवस्था में ही इसका आकर्षण एक दुसरे के प्रति

Scanned with OKEN Scanner

बढता है । अन्य शब्दों में कहें तो नर – नारी की ओर और नारी – नर की ओर आकर्षित होती है । यह आकर्षण परिस्थितीवश तथा मानसिक भी हो सकता है । अत:गिरिराज किशोर की कहानियों में प्रेम का अंकन है । साथ ही प्रेम त्रिकोण को भी अभिव्यक्ति दी गई है । इसमें एक नारी दो पुरूष तथा दो नारी एक पुरूष समाहित होते है । उसमें छ : शीशे दो आकार, कलमें, कॉटे और पुल, और मै था, अन्तहीन राहें, हँसी के पार, अब मै वापस आ सकता हूँ आदि कहानियों मे इसका चित्रण हुआ है ।

कामकाजी नारी का रूप :– कामकाजी नारी का तात्पर्य है कि वह घर से बाहर किसी दुसरे के घर अथवा कार्यालय में जाकर काम करें और अर्थार्जन करें ताकि परिवार को उतनी सहायता मिले। आधुनिक शिक्षा के कारण नारी आज अपने पैसे के ऊपर खडी होना चाहती है । उसकी जिम्मेदारियों भी बढ गई है । नारी घर – परिवार के साथ बच्चो को संभालते हुए वह नौकरी भी कर रही है । इतनी कसरत से अपना गुजारा वह कर रही है । कामकाजी नारी घर की अर्थव्यवस्था को मजबूत कर रही है । उनकी अपेक्षा होती है कि पति परिवार के अन्य लोक उसकी स्थिति गति को भली–भॉति समझे और सहायता करे किंतु होता कुछ और है। घर के लोंगों का व्यवहार उसके संग ऐहसान जताने का होता है । उसका अपेक्षाभंग होता है। कामकाजी नारी शारीरिक एवं मानसिक स्तर पर थके रहने के बावजूद उसे भावनात्मक स्तर पर शांति नहीं मिलती । वह जो कमाती उसका कमाया हुआ धन उसके मन के विरूध्द खर्च किया जाता है । एक तो वह नोकरी छोडना चाहती है लेकिन छोड नहीं सकती । अन्तरिक मन से विवश है। एक ओर घर की आवश्यकताओं के कारण मजबूर है। दुसरी ओर शिक्षा – दीक्षा तथा ज्ञान का कही तो उपयोग हो इसके लिए विवश है । 'तार व्दारा वापसी' कहानी की नायिका नीता इसका प्रमाण है । कठपुतली की रीता और नोकरानी दोनो कामकाजी नारियॉं है । पर्ते, कलमें, कॉटे और फुल, असमंजस, पीली पतियॉं नीम की, बंगलेवाले नही दुश्मन, किसान, केस, मवेशी कहानियों मे कामकाज करनेवाली नारीयों का उल्लेख है।

गिरिराज किशोर हिन्दी साहित्य के मेधावी साहित्यकार है । उनकी कहानियों में नारी के विविध रूप मौजूद है । उसमें नारी का मन, अनुभव, भुख, तृप्ति, सेक्स, कुंठाएं निहित है। नारी के शिक्षित समुदाय ने अपने अस्मिता के आधार पर कुछ करने की चाहत रखी लेकीन पुरूष प्रधान संस्कृति से प्रताडित हुई । नारी अपने स्वत्व को लेकर जीना चाहती है । उसे अपने अस्तित्व की खोज है । समाज व्दारा किये जा रहे एकतरफा व्यवहार से वह दुखी है । सच्चे न्याय के लिए वह आज भी प्रतिक्षा में है उनकें अंदर की घूटन उसको बेचैन करती है । आज की नारी के विविध रूपों को गिरिराज किशोर ने चल रहे कसमकस को समझा और वाणी देने का प्रयास किया है ।

संदर्भ ग्रंथ :–

१) गिरिराज किशोर का कथा – साहित्य :– डॉ.आरती वर्मा

२) संवा. सरोच चौबे, आधी जमीन (विशेषांक) अक्तुबर – दिसंबर – २००१

३) साठोत्तरी हिन्दी कहानियों मे नारी – डॉ.पुष्पा गायकवाड

४) कथाकार गिरिराज किशोर :– डॉ. सदावर्ते

❑❑❑

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ ग्रंथ :

१. ग्लोबल गाँव के देवता - रणेन्द्र, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, पाँचवाँ संस्करण२०१६, पृ.३२-३३

२. गुगल - विकिपिडिया https://hi.n.wikipedia.org/wifzi

३. वही

४.ग्लोबल गाँव के देवता - रणेन्द्र, पृ.१८

५. वही, पृ.१७

६. वही, पृ.४२

७. वही, पृ.३४

८. वही, पृ.४३

९. वही, पृ.४४

१०. वही, पृ.४५

११. वही, पृ.१९

१२. वही, पृ.१९

१३. वही, पृ.४८

१४. वही, पृ.७८

१५. वही, पृ.८०

१६. वही, पृ.८०

❑❑❑

63

मानवीय संदर्भो को तलाशता यथार्थ – 'मुर्दहिया'

प्रा.दिलीप पी. पाटील
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा जि.जलगांव

****

भारतीय साहित्य के साथ–साथ विश्व साहित्य में भी दलितों की आत्मकथाएँ साहित्यिक दुनिया की सब से सशक्त रचनात्मक विधा हैं। इन दलित आत्मकथाओं की वैश्वीक स्तर पर बडे पैमाने पर चर्चा हो रही है। वैसे ही भारतीय समाज की जातिगत व्यवस्था की विभीषिकाओं का दर्शन अगर सही रूप में करना है तो दलित आत्मकथाएँ उसका सबसे बडा प्रामाणिक दस्तावेज है। भारतीय होने के बावजूद भी दलित हजारो वर्षो से दोयम दर्जे का जीवन–यापन कर रहे है। उनकी यह विवशता वर्तमान है। सामाजिक दृष्टी से उन्हे हीन बना दिया गया,आर्थिक संसाधनों से उन्हे खदेड दिया गया,राज – पाट के कामो से उन्हें अयोग्य ठहराया गया । जिसके कारण दलित,आजीवन आदमी होने की गरिमा को महसूस ही न कर पाए। बचपन से ही उनमे एक नयें वर्ग के व्दारा हिनता की भावना को उजागर कर दिया गया । स्पर्श मुक्ती की कामना उनके जीवन में घर कर गई।

दलित आत्मकथाकारों ने निजी अनुभवों को माध्यम बनाकर मानवीय संदर्भो को तलाशा हैं। अपनी पीडा ,वेदना तथा दु:ख दर्द को समाज के सामने रखने का प्रयास किया है। इसमें ओमप्रकाश वाल्मीकि, मोहनदास नैमिशराय, शौराज सिंह बेचैन, सुरजपाल, सुशीला टाकभौरे हो या डॉ.तुलसी राम सभी की आत्मकथाओं में दलित जीवन की त्रासदियाँ एवं मानवी संवेदनाएँ पूर्ण रूपसे उभरकर सामने आती हैं।

डॉ.तुलसीराम का आत्मवृत्त – मुर्दहिया एक गंभीर व मर्मस्पर्शी आत्मवृत्त है। यह लेखक की

प्रामाणिक अनुभूति ही नही बल्कि प्रामाणिक अभिव्यक्ति भी है। जिस में उस ने मानसिक,सामाजिक और शैक्षिक स्तर पर प्रताडना को सहा है। दलित जीवन की सिर्फ वेदनामयी गाथा ही नही है,अपितु हिंदु जाति–व्यवस्था की जडता,अंधविश्वास,कर्मकांड ,धर्मान्धता तथा तमाम विभेदकारी शोषणमुक्त विषम परिस्थितियों के घेरे को तोडकर उगते सुरज के मानिंद बालक की संवेदनशील यात्रा है। तुलसीराम की यह आत्मकथा दलित समाज को और उस समय की परंपरा को प्रकट करती है।

मुर्दहिया यानि मुर्दो को दफन करने वाली जगह । वह एक कर्मस्थली है । चरवाही हो या हरवाही ,स्कुल हो या दुकान,बाजार हो या मंदीर ,यहाँ तक कि मजदुरी के लिए कलकता वाली रेलगाडी पकडना हो ,तो भी मुर्दहिया से ही गुजरना पडता था । जीवन से लेकर मरने तक की सारी गतिविधियाँ मुर्दहिया समेट लेती थी। विशेष रूप से मरे हुए पशुओं के मांसपिड पर जुझते सैकडो गिध्दों के साथ कुत्ते और सियार मुर्दहिया को एक कला – स्थली में बदल देते थे । डॉ तुलसी राम लिखते हैं की, 'उसी दलित बस्ती के अनगिनत दलित हजारो दुःख,दर्द अपने अंदर लिये मुर्दहिया में दफन हो गए थे । यदि उन में से किसी की भी आत्मकथा लिखी जाती तो उसका शीर्षक मुर्दहिया ही होता'।

डॉ.तुलसीराम लिखते है की,मुर्दहिया ने मुझे लेखक बनाया । यह सच है की,उन्होने इस आत्मकथा के माध्यम से दलित संवेदनाओं को वाणी दी । मुर्दहिया सही मायनों मे दलित बस्ती की एक ऐंसी जिंदगी है। जिसमें शुल भी है और धुल भी । एक ऐसी जीवन की तस्वीर, जो हर गॉव में दक्षिण में स्थित कटी हुई बस्ती है। सुरज तो है, लेकिन झोपडीयों मे उसके लिए कही कोई जगह नहीं । चमक – दमक भरी जिन्दगी से दुर पिछडे गॉव की यह कहानी है।

शिक्षा प्राप्त करने के लिए लेखक तुलसीराम का संघर्ष अप्रतिम है । एक–एक कक्षा पास करना उनके लिए महाभारत सा युध्द करना था । तुलसी राम को उपेक्षा का दंश पहली कक्षा मे ही डस गया था । इसके संदर्भ में लेखक बताते है की, उन की पढाई कैसे और क्यों शुरू हुई। हमारी दलित बस्ती में कोई भी पढा – लिखा नहीं था । गॉव के ब्राम्हण ही पढे – लिखें थे । वे अक्सर दलितों की चिठ्ठीयॉ पढने मे आनाकानी करते थे । तथा पढने से पहले अपमान भरी बाते सुनाते । इस व्यवहार से अक्सर घर वालो की कृपा दृष्टी सब से छोटा बालक होने के कारण मेरे ऊपर पडी । परिणाम स्वरूप पूर्वोक्त शिव मंदीर के पास स्थित प्राथमिक पाठशाला में मुझे चिठ्ठी पढने लायक बनाने के उद्देश से भेजा गया। शुरू – शुरू में अधिकतर 'उपस्थित ' शब्द का उच्चारण नही कर पाता था । जिस पर मुंशी जी अविलंब गालियों की बौछार कर देते थे । विशेषकर दलित बच्चों को वे 'चमरा' कह कर अपना गुस्सा प्रकट करते थे । वे छोटी – छोटी गलती पर बच्चों से अरहा के बडे – बडे उठती तोडवा कर मॅगाते और उसी से उन की हथैली पर जोर – जोर से मारते तथा साथ में गालियॉ भी देते जाते। जिस तरह का व्यवहार अध्यापकों का बताया है, ऐसा व्यवहार किसी के साथ भी अगर होता है। तो कोई भी बच्चा पढने से इन्कार ही देगा । लेकीन इतना होने के बावजूद भी आत्मकथाकार ने हार नहीं मानी ।

इस घटना का उनके मन पर गहरा असर होता है। क्योंकि सोच ही समाज की कमजोरी है। तालाब में नहाने व पानी पाने पर अपनाई जाने वाली छुआछुत के चलते जिस पानी में कुत्ते और पशु पी कर लोट लगा सकते है।एक दलित उस तालाब मे नहाने,पानी पीने से वंचित कर दिया जाता है। ऐसे अमानवीय वातावरण में बालक कई बार अपमानित होता है।

तुलसी राम के लिए मुर्दहिया कोई एक जगह मात्र नही है,अपितु वह तो एक भाव है । जिस में सारे दुःख आ कर समाहित हो जाते है। मुर्दहिया न जाने कितने वर्षो से अनगिनत लोगों की संवेदना है। जो जलाकर राख करती आ रही था। और न जाने कितने लोगों के दुःख को अपनी धरती में दफना लिया था । इससें पुरी व्यवस्था की सच्चाई का पता चलता है।इस वर्ग को नैसर्गिक अधिकार भी नही रहा है, जिसपर प्राकृतिक रूप से हर मनुष्यका अधिकार होता है।

दलित आत्मकथाएँ दलित की यातना,पीडा और संघर्ष को व्यक्त करती है। वर्ण – व्यवस्था का

Scanned with OKEN Scanner

55

वैश्विक स्तर पर उच्चशिक्षा में हिंदी का स्थान

प्रा. दिलीप पी. पाटील
पंकज कला महाविद्यालय ,चोपडा
जि.जलगांव.

****

हिंदी भाषा का योगदान भारतीय जमीन से लेकर वैश्विक क्षितीज तक देखने को मिलता है। उसका महत्व सर्वोतोपरि है। भारतीय सभ्यता का परिचय ही आधुनिक युग से हिंद और हिंदी से होता है। आधुनिक युग में वैश्विक स्तर पर भारतीय संस्कशति का निर्वहन भाषा के रूप में हिंदी ने ही किया। व्यापार,दूतावासों ,सांस्कृतिक गतिविधियों का आदान – प्रदान,मिडिया ,फिल्म – उद्योग, सूचना प्रौद्योगिकी में निपुण प्रवासी भारतीयों ,श्रमजीवी प्रवासी भारतीयों तथा ज्ञान – विज्ञान के क्षेत्र में कार्यरत भारतीय विशेषज्ञों के कारण हिंदी भाषा का वैश्विक स्तर व्यापक हुआ है। आर्थिक ,सामाजिक, सांस्कृतिक रूप से हम हर दिन विज्ञापन और भूमंडलिकरण के परिणामों से प्रभावित होते जा रहे है। पुरा विश्व आज बाजारीकरण के चपेट मे है। इसका सीधा परिणाम भाषा पर होता है। भाषा संप्रेषणीय होने के कारण हिंदी हर क्षेत्र में अहम भूमिका निभा रही है।

उपभोक्ता संस्कृति और भाषा ने बाजार को प्रभावित किया है। भाषा के माध्यम से हमें बाजार की स्थिति और गति का पता चलता है। आर्थिक स्तर का पता चलता है। साथही सामाजिक स्तर का भी ज्ञान होता है। बाजार का रूपरंग भाषा के ऊपर ही निर्भर होता है। लेकिन यह भी देखा गया की,बाजार के कारण ही भाषा को नए रूप,आयाम मिले है।

''भाषा बाजार को संपूर्ण अभियाक्ति देती है और उसके अस्तित्व में जान फूकंती है। भाषा रूपी रीढ के बिना बाजार की कोई कल्पना नही कर सकता । बाजार के अर्थ स्वरूप को उसके हर ढाचे को भाषा अपने आईने में प्रतिबिंबित करती है। बाजार का चेहरा मोहरा कैसा भी हो भाषा उसके नाक –नक्से को सजाने –सॅवारने और बनने में अक्सर देती है ।आज बाजारवाद में भाषा को भी 'बाजार ' बना दिया है। भाषा की सत्ता और भाषा का बाजार एक नही है लेकिन दोनो में आजकल एक नाता बनता जा रहा है।''

भाषाई आदान – प्रदान के कारण हिंदी भाषा आज विश्वभाषा के रूप में अनौपचारिक मान्यता पा चुकी है। हिंदी भाषा सर्वसमावेश गुण को धारण करती है। इस सन्दर्भ मे डॉ.अंबादास देशमुख जी का कथन द्रष्टव्य है ''आज हिंदी भाषा का व्यवहार केवल भारत में नही,अपितु विश्व के अनेक राष्ट्रों में हो रहा है। आजादी के बाद हिंदी का महत्व देश तथा विदेश में काफी बढ गया है। विदेशी राष्ट्रों में अध्ययन – अध्यापन तथा प्रचार – प्रसार का कार्य जोर पकड रहा है । विदेंशो में हिंदी का उपरोक्त कार्य दो धाराओं में विभाजित है। एक तो वह धारा है जिसके अन्तर्गत विश्व के विभिन्न राष्ट्रों के विश्वविद्यालयों में हिंदी पढाई जाती है। दूसरी धारा उन देशों में है जहां भारतीय लोग अपनी जीविका की तलाश मे मजदूर और व्यापारी बनकर बाहर गए।''

खुली व्यापार नीति के कारण भी हिंदी का वैश्विक स्तर बढा। इसका सबसे बडा असर वर्तमान बाजार और विश्वविद्यालयीन स्तर की उच्च शिक्षा पर हुआ। भारत में जिस प्रकार विश्वविद्यालयों में हिंदी का अध्ययन – अध्यापन हो रहा है ठीक उसी प्रकार विदेशों में भी यह कार्य जारी है।

आज हिंदी भारत मे ही नही अपितु पाकिस्तान, नेपाल, बाग्लादेश, इराक, इंडोनेशिया, इजरायल, ओमान, फिजी, इक्वाडोर, जर्मनी, अमेरिका,फ्रांस, ग्रीस, ग्वाटेमाला, सऊदी अरब, पेरू , रूस, म्यानमार, त्रिनिदाद – टोबैगो, यमन, मॉरीशस

Scanned with OKEN Scanner

सुरीनाम, गुयाना, द. अफ्रीका आदि देशों में जहाँ लाखों अनिवासी भारतीय हिंदी भाषा बोल रहे है। विदेशों के विश्वविद्यालयों ने इसे एक महत्वपूर्ण विषय के रूप में अपनाया है। आज १६० से अधिक विश्वविद्यालयों में हिंदी पढाई जा रही है ।

'अमेरिका' मे भाषा आधारित एक रिपोर्ट के अनुसार वहाँ ३२ विश्वविद्यालयों और शिक्षण संस्थाओं में हिंदी पढाई जाती है। 'ब्रिटेन' के लंदन विश्वविद्यालय,कैंब्रिज और यॉर्क विश्वविद्यालय में भी हिंदी का अध्ययन होता हे। जर्मनी के १५ शिक्षण संस्थानों ने हिंदी भाषा तथा साहित्य को अपनाया है। 'हॉलैन्ड ' मे १९३० से हिंदी का अध्ययन हो रहा है। 'चीन' में १९४२ से हिंदी को अध्ययन का एक प्रमुख विषय के रूप में अपनाया है। 'बिजिंग' विश्वविद्यालय के प्रोफेसर बिड हान ने तुलसीदास कृत रामचरित मानस का चीनी भाषा में अनुवाद किया। फ्रांन्स के पेरिस विश्वविद्यालय की बात करे तो वहाँ हर साल ६० – ७० विद्यार्थी हिंदी अध्ययन के लिए प्रवेश लेते है। ऑस्ट्रेलिया के कैनबरा और मेलबर्न विश्वविद्यालय में भी हिंदी पढाई जाती है। 'विएना' विश्वविद्यालय और 'बेल्जियम' के तीन विश्वविद्यालयों में भी हिंदी का महंत्वपूर्ण स्थान है ।

मॉरीशस में हिंदी का महत्व भारत के बराबर का है । डॉ.विनोद बाला अरूण के मतानुसार –''भारत से बाहर हिंदी को सर्वाधिक गरिमा मॉरीशस में ही प्राप्त है । मॉरीशस विश्व का एकमात्र ऐसा देश है जिसकी संसद ने सर्व सम्मति से हिंदी के वैश्विक प्रचार के लिए और उसे संयुक्त राष्ट्रसंघ की अधिकृत भाषा के रूप में प्रतिष्ठित करने के लिए विश्व हिंदी सचिवालय की स्थापना की है। मॉरीशस में हिंदी साहित्य का विपुल लेखन भी है।

'फीजी' में प्रवासी हिंदी भाषी मजदूरों, श्रमजीवींयो ने हिंदी को अधिक अपनाया। फिजी में हिंदी प्रमुख व्दितीय भाषा के रूप में विकसित हो चुकी है। आज 'सूरीनाम' में हिंदी वा प्रयोग संपर्क भाषा के रूप में किया जाता है। वहाँ कई प्रकार की हिंदी पत्रिकाएँ प्रकाशित होती है। 'त्रिनिनाद' में हिंदी को एक विषय के रूप में लागू किया गया है। 'गुयाना' यहाँ हिंदी का अध्ययन विभिन्न स्कूलों तथा विश्वविद्यालयों में किया जाता है। जार्न टाउन विश्वविद्यालय में स्नातक पाठ्यक्रम के स्तरपर वैकल्पिक विषय के रूप में हिंदी पढाई जाती है। गुयाना के कई छात्र भारत सरकार की छात्रवृत्ति पर हिंदी के उच्च अध्ययन के लिए केंद्रिय हिंदी संस्थान, दिल्ली में पढने जाते है।

'जापान' में टोक्यो ,क्योति तथा ओसाका विश्वविद्यालयों में विदेशी भाषा के रूप में हिंदी का अध्ययन – अध्यापन किया जाता है। 'थाईलैंड' के चेंगमई विश्वविद्यालय में हिंदी का पाठ्यक्रम लगाया गया है। 'दक्षिण कोरिया' में हांकूक विश्वविद्यालय में हिंदी स्नातक तक की पढाई की जाती है। 'मलेशिया' विश्वविद्यालय में 'भारत अध्ययन विभाग' है। इस देश में बोलचाल के रूप में हिंदी का काफी प्रयोग होता है। 'सिंगापूर' में 'भारती भवन 'नामक संस्था का कार्य हिंदी भाषा को लेकर काफी उल्लेखनिय है। 'नेपाल' में काठमांडू के त्रिभुवन विश्वविद्यालय में हिंदी उच्चतम स्तर तक पढाई जाती है। 'बर्मा' के लोगों का भी हिंदी प्रचार – प्रसार में काफी योगदान है। 'श्रीलंका' के विद्यालंकार विश्वविद्यालय,कोलंबो में हिंदी का स्नातक स्तरीय पाठ्यक्रम पढाया जाता है। 'अफ्रिका महाव्दिप' में डरबन विश्वविद्यालय में स्नातकस्तर तक हिंदी अध्ययन की व्यवस्था है। तंजानिया ,केनिया ,जाइटे, नाइजीरिया, घाना आदि देशों के विश्वविद्यालयो में स्नातक स्तर तक हिंदी पढाई जाती है। 'इग्लैंड' के यार्क विश्वविद्यालय में हिंदी विभाग कार्यरत है।

इसके अलावा बेल्जियम, इटली, हालैंड ,स्वीडन, आस्ट्रिया, स्विटजरलैंड, नार्वे, डेनमार्क, रूस, हंगेरी, पोलैंड, चेकोस्लोवाकिया, युगोस्लाविया रोमानिया, बुल्गारिया, कनाडा, बाग्लादेश, अफगणिस्तान,कंबोडिया,आदि दशों के विश्वविद्यालयों में भी हिंदी उच्चस्तर तक पढाई जाती है ।

कुलमिलकर हिंदी भाषा का प्रयोग उच्च शिक्षा क्षेत्र के अलवा, टंकनयंत्र, आशु लिपि निर्माण, कम्प्युटर, हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर, वैज्ञानिक तकनीकी

Scanned with OKEN Scanner

शब्दावल्ली,फिल्म,पत्रकरिता, इटरनेट,सूचना प्रोद्योगिकी आदि की वह भाषा बन चुकी है। साथ ही अनुवाद के व्दारा हिंदी साहित्य को विश्व साहित्य मे पहचान मिल रही है। विश्व के ५० से अधिक देशो के १६० विश्वविद्यालयों में हिंदी का अध्ययन – अध्यापन चल रहा है। स्पष्ट है की,हिंदी का वैश्विक दायरा उच्चशिक्षा में बढा है।

संदर्भ :–

१) प्रयोजनमूलक हिंदी :– अधुनातन आयाम, डॉ. अंबादास देशमुख

२) साहित्य अमशत ,(मासिक पत्रिका) जुलाई २००७

३) वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में भाषा और साहित्य – डॉ. माधव सोनटक्के,डॉ.अंबादास देशमुख

४) विश्व बाजार में हिंदी – महिपाल सिंह

□□□

56

Women Empowerment Through Higher Education

प्रा.डिगंबर एस.सावंत
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर

****

स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या देशासमोर ज्या काही समस्या आहेत. त्यात एक समस्या आहे महिला शिक्षण व जी आजही पुर्णपणे सोडविण्यात आपल्याला यश आलेले नाही. त्यात महिला ह्या ल ेकसंख्येच्या जवळपास ५०% असणारा भागाचे पुह्रषप्रधान समाजाने त्यांचे शोषण चालूच ङ्केवलेले आहे. आज महिलांच्या संरक्षणासाङ्की व सबलीकरणासाङ्की राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर अनेक कायदे करण्यात आलेले आहेत.

महिला सबलीकरणात शिक्षण हा सर्वात मोङ्का आणि महत्वाचा वाटा बनल्यामुळे हक्काच्या ह्रपाने शिक्षण प्राप्त होणे गरजेचे आहे. जगातील मुलांच्या शिक्षणाबाबत पॉप्युलेशन ॲक्शन इंटरनॅशनल या वॉशिंग्टन येथील संशोधन संस्थेने जगातील ११६ देशातील मुलींच्या शिक्षणातील सहभागाचा तुलनात्मक अभ्यास कह्रन क्लोजिंग उजेंडर गॅप- एज्युकेशन गर्ल्स हा अहवाल प्रसिध्द केला. त्यात प्रत्येक देशातील महिला शिक्षण दिलेला आहे. जगातील सर्वाधिक म्हणजे ९९.७% एवढा महिला शिक्षण निर्देशांक हा फ्रान्सचा आहे. तर भारताचा महिला शिक्षण निर्देशांक फक्त ५०.४% एवढाच आहे. भारतातील महिला शिक्षणातील स्थान ८४ वे आहे. त्यासाङ्की भारतात महिला सबलीकरणासाङ्की १००% र्ध्री शिक्षणाची गरज आहे. आज महिला सबलीकरणाची कुटुंबासाङ्की, समाजासाङ्की, राष्ट्रासाङ्की व जगासाङ्की अत्यंत आवश्यकता आहे. र्ध्री सबलीकरण या शब्दाचा अर्थ र्ध्रियांना पुह्रषांच्या बरोबरीने समान विकासाची संधी देणे होय आणि त्यात भारतातील उच्च शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्वाची दिसून येते. उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांना

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

मधुचंद्र भुसारे लिखित "तांडा" काव्यसंग्रह में आदिवासी विमर्श

प्रा.दिलीप पंडित पाटील
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा
जि.जळगॉव

वर्तमान समय में अनेक विमर्शो पर लेखन हो रहा हैं। उसमें स्त्री-विमर्श, दलित - विमर्श, आदिवासी -विमर्श, विकलांग - विमर्श पर गहन चिन्तन व्यक्त कि जा रहा है। आदिवासी जो आदि से वास करता हो। सही मायने मे आदिवासी भारत के सच्चे सुपुत्र है। प्रकृति की गोद में रहनेवाला यह समाज जंगल, जमीन तथा जल से इनका नाता है। भले ही आधुनिक युग मे विज्ञान ने प्रगति कर ली हो परंतु यह समाज अपनी जगह कायम हैं।

आजादी के सत्तर साल बाद भी उनकी झोपडीयो मे आजादी के सूरज की किरणे अभी तक नहीं पहुँची। गरीबी, अन्याय, शोषण तथा भुखमरी से यह लोग लढ रहे हैं। आदिवासी समाज में बदलते समय एवं परिस्थितियो के अनुसार नवीन प्रगतीशील विचारधारा का अभाव है। आज आधुनिक जीवन में भी भारत का मूल निवासी आदिवासी अपने अधिकारों से वंचित है।

''तांडा'' मधुचंद्र भुसारे लिखित काव्यसंग्रह हैं। कवि भुसारे ने आदिवासी जीवन को सिर्फ बाहर से ही नही देखा बल्कि अन्दर से अधिक परखा हैं। आलोच्य कवि आदिवासी समान में जन्में हैं। आदिवासी समाज के होने के कारण उनकी अपनी पीडा समाज की पीडा हैं। ''तांडा'' यह काव्यसंग्रह आदिवासी समाज जीवन का वह दस्तावेज है। जो सत्ता, स्वातंत्र्य, न्याय-अन्याय, शोषण, उत्पीडन, त्रासदी को व्यक्त करता हैं। सत्तर साल के बाद भी आदिवासी को क्या मिला इसका जवाब खूद कवि अपने शब्दों मे व्यक्त करते है---

प्रजासत्ताक दिनालाच बान
मायलान मला देसात नेला
मी आसन पंधदा सोळा वर्षाचा
मायचं - वाट खपाटीला
अन् बा झिंगून – झिंगून खगलेला
मी म्हणलं आरे बा आजा परजासत्ताक दिन

आजादी के बाद का यथार्थ कवि ने यहाँ चित्रित किया है। रोटी के लिए गाँव-गाँव भटकना और पेट की आग बुझाने के लिए भटकना आसान काम नही है। प्राचीन काल से ही आदिवास श्रम प्रधान रहे है। यदि कहा जाये कि श्रम ही आदिवासी अर्थव्यवस्था की धुरी हैं। 'आता ह्यांना' इस कविता मे भुसारे कहते है की, हमारा जीवन पहले जैसा था आज भी वैसा ही हैं।

अंगावर तिच्या फाटक ठिगळ
लावलेली फडकी अन
नेसत असलेला तिचा दोड्या

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह   साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

अर्ध कपड्यातळी उघडी-नागडी
फिरणारी पोरं-सोरं
होती तशीच आहेत.

यहाँ की सत्ता देश बदलने की बातें करते हैं। लेकिन यह समाज उपेक्षित ही हैं। ठिक ढंग से जी भी नही सकते अंग ढकने के लिए पुरे कपडे भी नही हैं। यह दशा वर्तमान है। सत्ता के ठेकेदारों द्वारा वे ठगे जा रहे हैं। आदिम संस्कृती एव परम्परा को सांस्कृतिक धरोहर मानते हुए सुरक्षा के लिए तथा समाज उन्नति हेतु सरकार अनेक विकांस योजनाएँ आरम्भ करके आदिवासी समाज के लिए कार्यरत हैं। लेकिन वही योजनाएँ उनतक कहाँ पहुँच पाती हैं। भ्रष्ट्राचार के दलालों ने वे हडप कर ली हैं।

त्यांच्या नावनं
मिळणा-या योजना
उडून जातात हवेतच
कागदोपत्री सर्वकाही
ठाक ठीक दाखविल जातं

इसलिए यह समान उन्नती की राह पर नही आ पाता हैं। आदिवासीयों का जीवन यातानाओं की संघर्ष गाथा हैं। कवि कहते है की,

गादड्या – गोदड्या पोत्यान भरुन
चाललाय 'तांडा' देशावर
कष्टाचं नाव लिहलंय
त्यातल्या प्रत्येकाकाच्या कपाळावर
तेल, मीठ, मिरची, पीठ
भरलयं सगळं पिशवीत.

एक ओर अलिशान महलों मे राज करनेवाले लोग है तो दुसरी ओर गरीबी को भोगनेवाले वे लोग जो पेट की आग बुझाने हेतु घर-संसार एक बोरे मे बांधकर घूमनेवाला काफिला हैं। कवि को आंतरिक दु:ख है की,

की फेकला जाईल खरां आदिवासी
अन् खरा माणूस
या मूळ प्रवाहाच्या बाहेर
मूळ आदिवासी
की ज्यांनी सोसलीच नाही
शोषणाची झळं

कवि भुसारे ने आदिवासी समाज के जीवन को गहराई से देखा और समझा है, उनके चेतन मन के चित्र नंग-धडग रुप से चित्रित होते हैं।

मला एकदा सहज विचारलं

Scanned with OKEN Scanner

तुमची जात कोणती?
तेव्ही मी अमूक तमूक जातीचा
असं सांगताच
त्यानं गारगोट्यांसारखे डोळे विस्फारले

आज देश में जातीयता, साम्प्रदायिकता की दग्धता फैली है। इसकी जड जाति तथा जातीय भेदाभेद ही हैं। देवेश ठाकुर के शब्दो मे, 'व्यक्ति समाज जातिगत आधार पर अलग-अलग समूहों में विभाजित और विछिन्न होकर परस्पर ईर्ष्या, द्वेष, शत्रुता के भावों को बढाता हुआ राष्ट्रीय शक्ति, एकता के आदर्शा को धूमिल कर रहा है।' कवि ने शहरी संस्कृति मे आए अनुभवों का कथन किया है। जातीगत भेदभाव का रंग उन्होंने देखा। जो भारतीयों को आज भी कलंकित करता हैं। जातीमुक्त समाज की रचना कब होगी इसके जवाब को कवि ढूंढता रहता हैं। लगता हैं, आदिवासियों की जीवन गाथा शोषण की कथा अमानवता की दास्तान है। आलोच कवि 'ही माणसं' मे अपनी व्यथा को प्रकट करते हुए कहते है की,

मऊ मुलायम शब्दांनी
कापून गळा
आश्वासनांच मलम लावायला
येतात हीच माणसे
गोचडासारखे चिपकून शोषण करतात

स्पष्ट है, आदिवासी भोले, अज्ञानी, गरीब होने के कारण सरकार, सरकारी अफसर, जमींनदार, ठेकेदार, धार्मिक व्यक्ती शोषण कर रहे हैं। शिक्षा का अभाव, भौतिक सुविधा नही, राजनीतिक उपेक्षा, सरकार की कमजोरी,
उपेक्षित मनोवृत्ती, सरकारी अफसरों की उदासिनता के कारण यहीं शोषण का दमण चक्र उनकी ओर निरंतर घूमता ही रहेगा।

कवि 'हुंदका' में कहते है की, हमारा जीवन काँटो की तरह है। दुःख से हमे सौदा करता पडता है। आखिरकार लाज ढकने के लिए श्रम करने ही पडते है।

"दुःखाची कधी – कधी केला आम्ही सौदा
कष्टाची लाज आम्ही विकूनिया आलो"

मानवता के इतिहास में आदिवासी की पहचान प्राचीन भारतीय मूल निवासी के रुप मे मिलती है। कवि विद्रोह के स्वर में कहते है की,

तुमच्या मनात
आमच्या आठवणी
जार्ण गेल्या होऊन
काढून टाकु नका

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आम्हांला
माणूसकीच्या इतिहासातून

आशा है की, परिवर्तन होगा और एक रिन पूर्व की ओर से नया सुरज क्षितिज पर उतर आएगा। कुलमिलाकर, आदिवासी समाज दु:खी और सताया हुआ है। अन्याय, अत्याचार से पीडित है। चारोओर से होता शोषण से खोखला हो गया है। विज्ञान का प्रकाश अब भी उनकी बस्तियों मे प्रवेश नही कर सका। इसलिए वह लढना चाहता है अपितु खडा होना चाहता है। ऐसी विपरीत परिस्थितियो मे आदिवासी साहित्यकारो ने उन पर प्रकाश डाला है। शिक्षा का अभाव, अज्ञान, गरीबी, अंधविश्वास, शोषण, स्वास्थ का अभाव, विस्थापन की समस्या, जातीय भेदाभेद, यह आदिवासी जनजीवन का दस्ताऐवज है। यह सच है की, विकास का मापदण्ड सभी जनो की समृध्दि एवं संपन्नता है। देश का विकास महानगरों की चाकाचौध के आधार पर करना उचित नही, बल्कि देश के साथ आम आदमी की स्थिती मे सुधार लाना देश का सही अर्थो में विकास है। उल्लेखनिय है की, आज भी आदिवासींयो का दु:ख-दर्द कायम हैं।

१) 'तांडा' काव्यसंग्रह – कवि मधुचंद भुसारे
२) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र – डॉ. प्रदीप आगलावे.
३) महाराष्ट्रातील आदिवासी – डॉ शौनक कुलकर्णी

RESEARCHJOURNEY

Scanned with OKEN Scanner

37

दलित साहित्य : एक लक्षवेधी प्रवाह

प्रा. अरुण डी. मोरे
मराठी विभाग
पंकज कला महाविद्यालय चोपडा, ता.चोपडा जि.जळगांव

****

मराठी साहित्यांच्या प्रांतात निर्माण झालेला साधारणतः १९६० नंतर झंझावाती विचार प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य प्रवाह होय. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांनी आणि चळवळीने सजक झालेल्या दलित समाजाला स्वातंत्र्यानंतर शिक्षण मिळू लागले. त्यामुळे दलित समाजात जागृकता आणि डोळसपण आला. नव्या जाणिवेने तरुण वर्ग सर्व घटना घडामोडी यांच्याकडे पाहू लागला. आपल्या अवतीभोवतीच्या समाजाच्या शतकानु शतकाचे दुःख, हाल अपेष्टा त्यांच्या वेदना, त्यांचे शोषण यासर्व गोंष्टी नवशिक्षित तरुण हृदयगम् पातळीवर जाऊन अनुभवत होता. आपल्या मनातला हा जगण्याच्या पातळीवरचा हुंकार कुठेतरी व्यक्ती करण्याच्या भावनेने दलित तरुण लिहू लागता आणि तोच दलित साहित्याचा प्रवाह अतिशय लक्षवेधी असा प्रवाह आहे कारण लक्ष्मण माने असे म्हणतात, जे जगलो जे भोगले जे अनुभवले तेच पुन्हा लिहण्यातुन जगत गेलो यातुन दलित साहित्य वास्तववादी लक्षवेधी प्रवाह आहे हे जाणवते.

दलित साहित्य प्रवाहाचा विचार करतांना दलित म्हणजे कोण? दलित साहित्याची व्याख्या करतांना कोण कोणत्या संदर्भाचा विचार करावा लागतो. यात प्रामुख्याने दलित जाणिवेला अनन्य साधारण महत्व आहे.

दलित साहित्याच्या व्याख्या खालील प्रमाणे

१) तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी : दलित हा मानवी प्रगतीत सर्वांत मागे पडलेला आणि रेटलेला सामाजिक वर्ग आहे.

२) प्रा. जनार्दन वाघमारे : भारतीय दलिताला अनेक शतकापासून संस्कृतीच्या धार्मिक व सामाजिक जीवनाच्या बांधणीत व विकासात बरोबरीचा हिसा मिळू शकला नाही. या देशाचा वारसदार असुनही त्याला वारसा प्राप्त झाला नाही या देशाचा असून हा देश त्याचा कधीच होऊ शकला नाही तो दलित.

३) नामदेव ढसाळ : दलित म्हणजे अनुसूचित जाती - जमाती बौध्द, कष्टकरी जनता, कामगार भूमिहीन, शेतमजूर, गरीब शेतकरी, भटक्या जमाती, आदिवासी.

४) डॉ. प्रभाकर मांडे : दलित म्हणजे अशा व्यक्तीचा समूह ज्याचा माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क हिरावला गेला आहे. ज्याच्या जन्माने ज्याच्या वाट्याला या समाजरचनेत एकाच प्रकारचे जीवन आले आहे. माणूस म्हणून ज्यांचे मूल्ये अव्हेरले गेले आहे. ज्यांना माणसासारखे मानाने जगणे नाकारले गेले आहे ते दलित.

५) बाबुराव बागुल : दलित म्हणजे वर्ण व्यवस्थेला आणि तिच्या समग्र वैचारिक व्यवस्थेला उध्वस्त करु बघणारा दलित म्हणजे हे जग आणि जीवन नव्याने मांडू बघणारा

६) डॉ. म. ना. वानखेडे : जे पिळले गेलेले असे श्रमजीवी आहेत ते सर्व दलित.

७) प्रा.यशवंत मनोहर : शोषिताची जात शोषित शोषणाच्या सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक इ. सर्वच प्रकारांनी कोंडलेले शोषितांचे सर्वच नातेवाईक घटक हे दलित होत.

महाराष्ट्रात महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली समतेचा लढा निर्माण झाला परिवर्तनाच्या चळवळी आणि वैचारिक भूमिकेतून निर्माण झालेले दलित साहित्य म्हणून ओळखले जावू लागले. पणे दलित साहित्यातील दलित हा शब्द व्यापक अर्थाने वापरला जात नाही. एखाद्या वाङमयीन प्रवाहाचा विचार करतांना त्या प्रवाहाचे विशेष नोंदवतांना आपल्याला आधार म्हणून त्या प्रवाहातील वाङमयीन विचार करावा लागतो. दलित साहित्याचा विचार विचार करतांना दलित साहित्यातील कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, आत्मकथने या विविध वाङमय प्रकारात मोलाची भर घातली आहे. दलित लेखकांनी आपल्या अनुभवांना मोठ्या प्रमाणात शब्दरुप दिले आहे. कथा हा वाङमय प्रकार अतिशय परिणाम कारक साधलेला आहे दलित कथा मधून दलिताच्या वेदनांची आणि दुःखाची जाणीव मांडलेली आहे. अस्पृश्यतेमुळे होणाज्या

अन्यायाच्या जाचातून परिवर्तनाकडे असा दलित कथेचा प्रवास होतांना दिसतो. दलित कथेचे शिल्पकार म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांचे खुळवाडी, भानामती, गजाआड, चिरागनगरची भूते, काडतूस गुन्हाळ, फरारी शंकरराव खरात यांचे बारा बलुतेदार, सांगावा, तडीपार, टिटवीचा फेरा, सुटका, दौंडी, गावाशिव बाबूराव बागुल यांचे जेव्हा मी जात चोरली, मरण स्वस्त होत आहे. सूड, केशव मेश्राम यांच्या

Scanned with OKEN Scanner

खरवड, रुतलेली माणसे वामन होवाळ यांचे बेनवाड, येळकोट, वाटा आडवाटा योगिराज वाघमारे यांचे उद्रेक, बेगड, गुडदाणी, अर्जुन डांगळे यांचे ही बांधावरची माणसे, योगेंद्र मेश्राम यांचे रक्ताळलेली लक्तरे अमिताभ यांचा पड अशा अनेक कथांमधून समाजाचे अस्वस्थ करुन सोडणारे दर्शन घडते.

दलित काव्यात वेदना विद्रोह आणि नकार हा उपजतच ठासून भरलेला दिसतो नामदेव ढसाळ यांची गोलपिठा, तुझी यत्ता कंची दया पवार याचा कोंडवाडा, केशव मेश्राम - उत्खनन, यशवंत मनोहर यांचा उत्थानगुंफा, वामन निबांळकर यांचा गावाबाहेरील कविता, महायुध्द ज.वि. पवार - नाकेबंदी, त्र्यंबक सपकाळे - सुरंग, प्रल्हाद चेंदवणकर - ऑडिट या सर्व कवींना स्वत्ताची जाणीव झाली आहे. या कवींनी दलित काव्याचा प्रवाह दमदारपणे व्यक्त केला आहे.

दलित कादंबरीत अण्णाभाऊ साठे फकिरा, बाबुराव बागुल सूड, भि शि. शिंदे अमृतनाक, सुधाकर गायकवाड - शुद्र, विजय शिरसाट - काळगर्भ, हरिभाऊ पगारे - युगप्रवर्तक, योगद्र मेश्राम - माझं गाव कुठे आहे या कादंबऱ्यातून दलित जाणीव वास्तव स्वरुपात साकार होते.

केशव मेश्राम - हकीकत, जटायु, पोखरण, नामदेव ढसाळ - हाडकं हडवळा या कादंबऱ्या विचार या अनुशंगाने करता येईल दलित नाटकात म. भि. चिटणीस - युगयात्रा, भि. शि. शिंदे - काळोखाच्या गार्भात, प्राकाश त्रिभवन - थांबा रामराज्य येतय, रामनाथ चव्हाण - साक्षीपुरम, रुस्तम अचलखांब - कैफियत, प्रेमानंद गज्वी - किरवंत, दत्ता भगत - वाटा पळवाटा दलित नाटकामधून सामाजिक.

प्राबोधन महत्वाचे कार्य केलेले आहे. दलित नाटके डॉ. बाबासाहेबांचे विचार होऊनच जनमानसात रुतून बसलेली दिसतात. एकूणच ही दलित नाटके मनाची पकड घेतात.

दलित आत्मकथा - दया पवार - बलुंत

प्र.ई. सोनकांबळे आठवणीचे पक्षी लक्ष्मण माने - उपरा, लक्ष्मण गायकवाड - उचल्या, माधव कोंडविलकर - मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे, अशोक व्हटकर - मेललंपाणी, रुस्तम अचलखांब - गावळी, शरणकुमार लिबांळे - अक्कर माशी, पार्थ पोळके - आभरान, दादासाहेब मोरे - गबाळ, भीमराव गस्ती - बेरड, शांताबाई कांबळे - माझ्या जन्माची चित्तर कथा मुक्ता सर्व गोड - मिटलेली कवाडं

दलित साहित्य प्रवाहातील या सर्व कथा, कविता कादंबरी नाटक आत्मकथन हे वाङमय प्रकार अतिशय संवेदनशिल, हृदयस्पर्शी आणि वास्तववादी आहेत म्हणून लक्षकेंद्री आहेत. दलित साहित्य प्रवाह हा नुसता प्रवाह नाही तर दलित समाजाची सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाची गतिप्रेरक अशी संक्रमणावस्था आहे. दलित साहित्याचा प्रवाह समाज जीवनाची उत्क्रांत होत आलेली अवस्था आहे. दलित साहित्याचा प्रवाह हा लक्षवेधी प्रवाह आहे. दलित आत्मभानाला समूह मनाचा संदर्भ दिला आणि त्यातून नैतिक संवेदन आकार होऊन जाणिवेचा भाग बनले ही जाणीवच विषम समाज व्यवस्थेला समतेचा विचार करायला लावणारी आहे. त्याची ही जाणिवेच्या तत्व प्रणालीतून साहित्य निर्मिती झाले आहे. अलिकडे दलित साहित्याची संकल्पना जगभरात विस्तृत झाली आहे. दलित साहित्याचा हा प्रवाह नुसता प्रवाह न राहता मानवतावादाचे लक्षवेधी प्रवाह आहे. याचा प्रत्येय सर्वच दलित साहित्यातून येतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१) दलित साहित्य उद्‌गम आणि विकास - डॉ. योगेंन्द्र मेश्राम
२) दलित साहित्याचा इतिहास - प्राचार्य डॉ. म. सु. पगारे
३) दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह - डॉ. भालचंद्र फडके
४) दलित साहित्य चिंतन - डॉ. यशवंत मनोहर
५) दलित साहित्याची प्रकाशयात्रा - भालचंद्र फडके
६) मुल्यवेध - गंगाधर पानतावणे
७) दलित वाङमय प्रेरणा व प्रवृत्ती - शंकरराव खरात

No

Scanned with OKEN Scanner

Vol - 08, Special Issue - 09, March 2018, ISSN-2230-9578

अरुण काळेच्या कवितावर पडलेला जागतिकीकरणाचा प्रभाव

– प्रा. अरुण डी. मोरे
मराठी विभाग, पंकज कला महाविद्यालय
चोपडा, ता.चोपडा, जि.जळगांव

अरुण काळे यांच्या रॉकगार्डन (१९९३) आणि सायरनचे शहर (१९९७) या बहुचर्चित काव्य संग्रहानंतर कवी अरुण काळे यांचा २००६ मध्ये प्रसिद्ध झालेला नंतर आलेले लोक हा अतिशय गाजलेला काव्यसंग्रह असून या काव्यसंग्रहातून अरुण काळे यांनी एकोणिसशे नव्वद नंतरच्या जागतिकीकरणामुळे बदलत्या अर्थकारण समाज व संस्कृतीचे प्रतिनिधीत्व करणारी कविता लिहिली आहे.

एकूणच सांस्कृतिक आणि राजकीय क्षेत्रातही होणाऱ्या महत्वपूर्ण जडणघडणीची नोंद ही कविता घेतांना दिसून येते. एवढेच नव्हे तर तळागाळाच्या माणसाच्या जगण्यावर जागतिकीकरणामुळे कसा प्रभाव पडला आहे. हे ते आपल्या कवितातून मांडतांना दिसतात, अर्थयुद्ध या कविता ते म्हणतात–

हे दहा रुपये लिटरचे पांढरे रॉकेल
जाळते दिव्याला बाईला, तत्वाला तत्वेत्याला
स्कूटर आणि रिक्शाच्या इंजिनला
हे सायबर हार्ड सॉफ्ट वेअर
उाण पुलांपासून हजारो योजने लांब
हे समूह अस्त्यानस्त्याचे
बंगले बगलेतून वाहणारे डिओड्रंटचे वारे
अन् हे नाकात मेलेले किडे

अरुण काळे यांनी जागतिकीकरणाचे अचूक शब्दांत वर्णन केले आहे.

समकालीन मराठी कवितेची सगळी समीक्षक वर्गीकरण ओलांडून 'नंतर आलेले लोक' या संग्रहातली अरुण काळे यांची कविता मूल्यभान आणि स्वच्छ दृष्टी यांच्या बळावर ठामपणे उभी राहते. इतिहास आणि समकाल यांच्या संदर्भात सामान्य माणसाचे जगणे हे त्यांच्या कवितेचे प्रमुख आशय सूत्र आहे. डिस्कव्हरीवर सर्वजण दिसत नसतात या त्याच्या कवितेत ते सामन्य माणसाचे दुखणे अचूक पकडतांना दिसतात.

विषवेलीसारखे हे आदिम साप
ह्यांच्या मणक्यात कमी होत नाही गॅप
हे मॉडेल्स टिव्हीवर झळकणारे
हे वरकड मध ओरबाडणारे केसाळ
ही करते शिकार, तो करतो आराम
हिच्या जिवावर तो नेहमी उदार
आकाशात नजर ठेवून सरपटणारे
जमिनीत नजर ठेवून उडणारे
सर्वजण डिस्कव्हरी दिसत नसतात.

याप्रमाणे समाजातील चित्र पकडण्यात अरुण काळे यांना यश मिळाले आहे त्यामुळे सर्वांनाच अरुण काळेची कविता आपली कविता वाटते. संवेदनशीलतेने जगणे केवळ अशक्यप्राय होत असलेला नागरिक हा अरुण काळे यांच्या कवितेचा नायक आहे. तो हर घडी नाउमेद होईल अशी परिस्थिती आहे संघर्षात अपयश येणे मूल्यहीन जगणे, या गोष्टी मागणसाच्या मर्यादा स्पष्ट करतात. परंतु तत्वविस्मृती माणसाचे माणूसपण हिरावून घेणारा भोवरा आहे. म्हणून ती अक्षम्य ठरते.

अरुण काळे यांची 'तू मदर बोर्ड माझ्या संगणकाचा' ही कविता एकाचवेळी भाव कविता आणि सामाजिक कविता आहे या कवितातून अरुण काळे यांच्या अव्वल प्रतिभेचे दर्शन होते आपल्या महापुरुषाच्या विचाराची उपयुक्तता तपासून त्यातून त्यांच्या मोठेपणाचा शोध या कवितातून घेतलेला दिसतो. या शिवाय कवितेतील काळ आणि वास्तव ज्या आशयाला चित्रित करत आहे. त्याला अत्यंत अनुकूल अशी भाषा आणि प्रतिमा योजना कवीने वास्तवानुरुप भाषा सर्जन हे नव्वोदोत्तरी कवितेचे वैशिष्ट्ये आहे. तेही मदर बोर्ड मध्ये दिसते. या कवितेत कविने डॉ. बाबासाहेबाच्या असामान्यतेला संगणकीय प्रतिमांनी व्यक्त केले आहे. मदर बोर्ड हा संगणकाचा आधारस्तंभ असतो. तसे कवी साठी डॉ. बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान आहे. हजारो वर्षाची पारंपरिक मेमरी बाबासाहेबांनी धर्मातराच्या अपडेट प्रोग्रामने घालवली संगणकाला अपडेट प्रोग्रॅम नसेल तर तो आऊटडेंड होतो. परंतु बाबासाहेबांच्या विचारांचे वैशिष्ट्ये असे की, दलिताच्या भविष्यातील सामाजिक सॉफ्टवेअर खराब न होऊ देणारी अँन्टीं अँन्टी व्हायरल खबरदारी त्यांच्या विचारात आधीच आहे. त्यामुळे सामाजिक विषमतेचे नवे विषाणू ते मुळातून नष्ट करते.

तू मदर बोर्ड माझ्या संगणकाचा
आणि मल्टी मिडिया की बोर्ड
हा संगणक ही मेमरी अन्
अपडेट प्रोग्रॅमही तूच दिलेला
पुढच्या कडव्यात कवी म्हणतो
आता या आयटीच्या युगात
दलितांना डि–लिट करण्यासाठी
नवनवीन सॉफ्टवेअर येताहेत
आणि प्रोग्रॅम खराब करण्यासाठी
सोडले जाता हेत विषाणू
तरीही तुझी अँन्टी – व्हायरस खबरदारी
पुन्हा पुन्हा करतेय त्यांना पराभूत

अरुण काळेची कविता जागतिकीकरणाच्या हातात हात घेवून वावरतांना दिसते याचा प्रत्येय घ्प्रेमाचं होऊ द्या ना जागतिकीकरणङ या कवितेत अतिशय खोलवर येतांना दिसतो.

विषरी मित्राने न्यू इअर वीष केले

पाडव्याला इलेक्ट्रानिक वस्तूंच्या विक्रीत वाढ झाली
नातेवाईकांनी फोन आणि क्रेडिट कार्डची चौकशी केली
प्रत्यक्ष भेटण्याआधी दोघांनी घेतला घटस्फोट इंटरनेवर
टर्मिनेट सारखी प्रजनन क्षमता नसलेली
माणसं बाजारात आली.

अरुण काळे अवतीभोवतीचे जग मांडतांना आधुनिक प्रतिक आणि प्रतिमाचा वापर करतात. त्याची प्रत्येक कविता वेगळे रुप घेऊन वाचकासमोर येते घ्याती संपली म्हणजेड या कवितेत

संगणक स्क्रॅपमध्ये येतात म्हणून
दरडोई स्तर उंचावला असे नाही
हे ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान निर्माण करील
पिकासो, हुसेन बॅडमन, गावस्कर
पेले ओवेन्स मायकेल किंवा रफी
एकत्र किंवा अलग - अलग

आधुनिक जगातील प्रतिमाचा वापर करुन अरुण काळे कविता साकार करतात. त्यामुळे त्यांची कविता जिवंत होते. सीताराम मास्तराचं अगतिकीकरण सुद्धा अरुण काळे अचूक शब्दात पकडतात.

म्हणे स्पर्धेचं युग आहे
याला म्हणता काय रे खुली स्पर्धा
काय असतं रे तुझं ते जागतिकीकरण खाजगी करण ?
मेंदी लावून केलेत केस काळे
पण, जुना थोबडा लपला नाही
असं कुणालाही होता येतं का तरुण भारत

अरुण काळेची कविता अवती भोवती उघड्या डोळ्यांनी पाहते. त्यामुळे ती अधिक जोरकस होते.

खाजगीकरणाच्या उदारीकरणामध्ये आणि तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये सामान्य माणसाने जीवन कसे जगावे हेच सुचवू पाहते. कारण कवीला अवती भोवतीच्या जगाचे भान गवसले आहे. त्यामुळे ते सामान्य माणसाला सजग करतांना दिसतात. त्यामुळे अरुण काळेची कविता मराठी कवितेच्या प्रातांत महत्वाची ठरते.

अरुण काळे यांच्या कवितेचा प्रमुख स्वर जागतिकीकरणाचा तीव्र विरोध करते. शोषितांना जागतिकीकरणाचा तीव्र विरोध करते शोषितांना जागतिकीकरणातून मुक्त करणे त्याच्या कवितेतल्या प्रतिमा ह्या वर्तमान काळाच्या संदर्भ घेवून आल्या आहेत त्या प्रतिमा जागतिकी करणाच्या वास्तव प्रकट करतात.

उदा. हे प्लास्टीक गरीबासारखे नष्ट न होणारे, हॉर्न सारखं रडतय बाळ, केबलच्या छत्र्या डोअरबेल सारखा गातोय पक्षी, पाहुणा आला सेल्समन सारखा, टर्मिनेटर सारखी प्रजानन क्षमता, आयटीच्या गोलपीठात, कॅरीबॅगची चिंता, बिगबाजार सारखा फिक्स भाव, जंगल सिव्हिलाईज्ड झाली, संवेदनेचा कंटक्टर, अनुलेखाची बटन इ. प्रतिमा संज्ञा वापरुन समकालीन वास्तव चित्रीत केले आहे.

अरुण काळे यांची कविता सर्वहारा माणसाची कविता आहे. तिला कुठल्याही समूहाच्या, प्रदेशाच्या मर्यादा नाहीत परिणामत: या कवितेतील जीवनानुभव हा वैश्विक पातळीवरचा जीवनानुभव आहे. जागतिकीकरणामुळे ट्रेन, विमान आणि जहाज निसर्गातील हवा, पाणी, रस्ते वाटा सुद्धा सर्वाचे राहिले नाहीत त्यावर सुद्धा भांडवलदारांचे सर्वस्व येत आहे. हे सगळे होत असतांना कवी म्हणतो प्रेमाचं जागतिकीकरण होऊ द्यायला काय हकरत आहे.

प्रेमाच्या भरुन येत नाहीत ट्रॅक्स
ट्रेन विमान आणि जहाज
हवा पाणी राहिले नाही सर्वांचे
रस्ते, वाटा राहिल्या नाही सर्वांच्या
जगाचं ग्लोब गांव केलंय ना

तर प्रेमाचं होऊ द्याना बावा जागतिकीकरण कवीने लावलेला जागतिकीकरणाचा अर्थ पाहण्यासारखा आहे. नाती संपली म्हणजे माणसंही स्क्रॅप होतात. हे आजच्या युगाचे कटू वास्तव आहे. कारण ज्ञान विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने कितीही प्रगती केली तरी एक दिवस त्याची परिणती शेवटी इलेक्ट्रीक कचज्यात होणार आहे.

अरुण काळेच्या कवितेमधील भाषा ही इंटरनेटची भाषा आहे. म्हणून सामान्य माणसाच्या तोंडी माऊस ई-मेल, ब्लॉग, चॅटिंग फेसबुक सारख्या, इंग्रजी शब्दांचा भरपूर, वापर दिसतो. त्यामुळे त्यांच्या भाषेत इंग्रजी हिंदी, मराठीतील बोली या मल्टीभाषेची अरुण काळे यांनी चपखल वापर केला आहे. एकूणच अरुण काळेची कविता जागतिकीकरणाच्या मुशीतून आलेली कविता आहे.

संदर्भ

१. रॉकगार्डन - अरुण काळे
२. सायरनचे शहर - अरुण काळे
३. नंतर आलेले लोक - अरुण काळे
४. अरुण काळे व्यक्ती आणि वाङमय - संपा. प्रा.मोतीराम कटारे, प्रा.गंगाधर अहिरे
५. नवाक्षर दर्शन (विशेषांक) प्रविण बांदेकर
६. भारतीय जनता (मासिक) २०१४

Scanned with OKEN Scanner

12

आण्विक दहशतवाद व सुरक्षा

प्रा. दिपकराव बाबुराव देवरे
संरक्षणशास्त्र विभाग
पंकज महाविद्यालय, चोपडा जि. जळगाव

****

दहशतवाद प्रक्रिया ही बरीच काळ राज्या राज्यातील अंतर्गत बाब ठरली आहे. त्यामुळेच हा सखोल अभ्यासाचा विषय बनला आहे. दहशतवाद्यांची मानसिकता त्यातील प्रेरणा त्यांच्या पध्दती प्रतिबंधक उपाय यावर लेखन झालेले आहे परंतु दहशतवाद्यांची ९/११ सप्टेंबरच्या वर्ल्ड ट्रेड सेंटरमधील हल्यानंतर वेगळेच चित्र निर्माण झाले आहे. दहशतवादाविरूध्द युध्द पुकारून एखादया इराक सारख्या राष्ट्रप्रमुखाला अटक करून त्याला शासन करण्याच्या नादात त्या देशात यादवी युध्दाचा भडका उडवून प्रचंड नुकसान केल्यानंतर आता नविन संकल्पना पुढे येत आहेत. उदा. अमेरीकेचा इराक वरील हल्ला.

९/११ सप्टेंबरची घटना एकमेव अशी घटना आहे ही घटना अनेक गोष्टींच्या शक्यते बद्दल विचार करवयास लावणारी आहे. अतिरेक्यांकडून जनसंहारक अस्त्रांचा वापर ही एक त्यातील शक्यता आहे. सर्व साधारण पणे हे गट जन संहारक अस्त्रे वापरनार नाहीत. कारण त्यांच्या लढयाचा पायाच उद्ध्वस्त होईल. तरी सुध्दा जन संहारक अस्त्रे विशेषता अणुशस्त्रे वापरणारे दहशहतवादी गट वेगळयाच प्रकारचे असू शकतील, असे काही अभ्यासंकाचे मत आहे.

दहशतीचे हत्यार - अणुबॉम्ब

अण्वस्त्रे ही वास्तविक दहशतीचिच अस्त्रे आहेत. दहशत निर्माण करणे हाच प्रधान हेतू आहे. दहशतीचा समतोलपणा म्हणून पण सर्वसामान्य लोक या अस्त्राला ओळखता ते म्हणजेच सोप्या भाषेत सांगायचे झाल्यास दोन अण्वस्त्रे धारण करणारी राष्ट्रे परस्पराबरोबर सावधपणे राज्य व्यवहार करतात. राज्याच्या अखत्यारीत दहशतवाद हा संरक्षणाच्या एक आवश्यंक भाग समजला जातो. दहशतवाद्यांच्या हातातील हे खेळणे काही वेळा गंमत म्हणून केलेल्या हत्या, व्यक्ती उपहरण, बेछुट गोळीबार गर्दीवर हातबॉम्बफेक याकरीता उपयोगात आणले जाते.

अर्थात राज्य दहशतवाद आणि दहशतवादी ऐक्यांचा दहशतवाद यांच्यात अगदी पुसटशी अशी रेषा असते. इराण आणि उत्तर कोरिया यांच्या अणवस्त्रे वापरण्याच्या धमकी वरून ही गोष्ट सहज लक्षात येते. वरून स्वस्थ व सुस्थ असलेल्या दहशतवादी डोलारा म्हणजेच भयसुचक घंटा आहे अन्य राजे अशा राज्याला वचकुन असतात या दहशतवाद्यांने आपल्याकडे रोख वळविल्यास दमदाटी देवून काहीतरी उकळणे पदरात पाडून घेणे वैगेरे अशी भुमिका अपेक्षित आहे. अणवस्त्रे वापरू नयेत असा कोणताही संकेत अगर कायदा नाही. धमकी कींवा इशारा प्रत्यक्षात आणण्याची इच्छाशक्ती पण हवी असते. याचाच दुसरा अर्थ असा होतो की आपल्याला नको असलेली धोरणे अगर कृती मागे घेण्यास भाग पाडण्याकरीता धमकी देण्याकरीता राज्यशासन अण्वस्त्राचा उपयोग करू शकते इराण उत्तर कोरीया पाकिस्तान अशा प्रकारच्या धमक्या देत असतात. पण राज्य सरकारच्या अशा प्रकारच्या दमदाटीला काही मर्यादा असतात.

आण्विक दहशतीचे प्रकार

१) एखादया राज्यातील अणुकेंद्र भांडार साधने दहशतवाद्यांच्या कब्जात जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अफगाणिस्तान मधील लष्करी कारवाईच्या वेळी अमेरीकेला पाकीस्तानमधील अणुकेंद्राच्या सुरक्षिततेची चिंता वाटत होती.

२) अपहरण केलेले प्रवासी विमान अणुशक्ती प्रकल्पाच्या इमारतीवर आदळवुन स्फोट घडवून आणता येईल. रशियातील चेर्नोबिल अणुकेंद्रावर अपघात घडला. नंतर विकीरणाचे संकट ओढवले.

३) पण जमिनीवरील सुरक्षा व्यवस्था बळकट करून व अणुकेंद्राच्याजवळ No Fly Zone उड्डाणबंदी लागु करून काही प्रमाणात हे संकट टाळता येते.

४) प्लुटोनियम च्या विभाजीतय साहीत्यांचा विकीरण प्रसरण करण्याकरीता उपयोग करता येईल अशा प्रकारच्या दुषित विकीरण करणाऱ्या अणुसाहीत्याला dirty bombs असे संबोधले या ओबड धोबड बॉम्बच्यामुळे माणसे मरण पावत नाहीत. पण असाध्य रोगाने पछाडली जातात. अशा हल्याबाबत अमेरीका फार जागरुक आहे. अलकायदा या दहशतवादी संघटनेचा एक सभासद अब्दुल मुहाजीर याला अमेरीकेत पोलीसांनी टेहकणी करत असतांना पोलीसांनी पकडले होते. मुहाजीर जवळ डर्टी बॉम्ब होते. व तो हल्ला करण्याच्या विचारात होता. मुहाजीरला पाकीस्तान व अफगाणिस्तान मध्ये प्रशिक्षण मिळाले होते. विकीरण कसे करावे याविषयी त्याचा अभ्यास दाडंगा होता. या अनुभवानंतर अमेरीकन सरकारने radition censors नावाची उपकरणे बनविली आहेत. एखादया बंदरात येणाऱ्या मालुवाहु जहाजात असे डर्टी बॉम्ब गुप्त पणे ठेवून विकीरण करून सर्व भाग दुषित करता येईल.

दहशतवादावरील उपाययोजना

दहशतावाद्यांच्या विरोधातील उपाययोजना केवळ लष्करी

Scanned with OKEN Scanner

मोहीम किंवा शस्त्रबळाने यशस्वी होत नाही. लोकांच्या न्यायमागंण्या पुणे करणे त्यांच्या ईच्छा आकाक्षांना मुर्त स्वरूप देणे त्यांच्यांसाठी विकासाची कवाडे उघडणेही आवश्यक असते. दहशतवादाविरूध्द लढण्यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती व्यावसायिकता जनसहयोग आणि प्रचार या चार बांबी महत्वपुर्ण आहेत. असे निवृत्त लष्करी अधिकारी लेफट.जन.एस.के.सिन्हा यांनी स्पष्ट केले आहे.

दहशतवाद्यांविरुध्द करण्यात येणारी कार्यवाही प्रतिविप्लव म्हणून ओळखले जाते. शक्तीशाली व प्रभावी सरकार जन भावनांचा योग्य अंदाज घेत त्यांचा आर्कोश व असंतोषावर वेळीस तोडगा काढून परीस्थीती ताळ्यावर आणु शकते. सरकारने या दहशतवादाचा प्रतिकार करतांना रक्तपात व नुकसान कमी होऊ शकते.

यशस्वी दहशतवाद विरोधी कार्यवाही साठी बळाचा वापर करण्याबरोबरच राजकीय पुर्नवसन, आर्थिक विकास, लोकांचे हदय आणि मन जिंकण्यासाठी मानसिक उपाययोजना हे घटक महत्वाचे आहे. दहशतवादामुळे प्रभावी झालेल्या भागात पुर्नवसन करण्याची गरज असते. दुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकांना जीवनाश्यक वस्तू व वैदयकीय मदत देणे विकास कार्य करणे व लोकांच्या प्रगतीच्या योजना लागु करणे याबरोबरच शिक्षण व रोजगार हे मुद्दे महत्वाचे असतात. जनतेचे सहकार्य दहशतवाद विरोधी कार्यवाहीत महत्वाची भुमिका बजावते किंबहुना दहशतवादी संघटना असो वा सरकार असो जनतेच्या सहकार्याशिवाय कोणालाही यश मिळू शकत नाही.

सारांश

अमेरीकेवर दहशतवादी हल्ला झाल्यानंतर पाश्चिमात्य देशांना जगात पसरणाऱ्या दहशवादाच्या संकटाचे गांभीर्य जाणवले यात जगातील अनेक देशांनी दहशतवाद विरुध्द खंबीर भुमिका घेतलेली आहे तरीही दहशतवाद एखादया भस्मासुराप्रमाणे पसरतो आहे. सर्वांनी त्या विरुध्द लढण्याची मानसिकता ठेवली देशातील एकात्मता व सदभावना वाढीस लावुन एकसघंरीत्या या हिंसाचाराचा सामना केला तर या दहशतवादाचा निःपात करणे फार कठीण नाही.

संदर्भग्रथ

१) प्रा. उदगावकर म.न- एकविसाच्या शतकातील दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे - २०१३

२) प्रा. चौधरी ए.पी. प्रा.चौधरी अर्चना- भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव-२०१३

३) डॉ.विसपुते डॉ. धर्मधिकारी डॉ. वळवी- भारताची अंतगंत सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव २०१४

□□□

13

भारतीय आर्थिक विकासातील औद्योगिकीकरणाची भूमिका

प्रा. कल्याण सर्जेराव घोडके

(वाणिज्य विभाग)

पी.व्ही.पी. महाविद्यालय, पाटोदा.

ता. पाटोदा, जि. बीड.

****

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्था स्वातंत्र्यापुर्वी अतिशय कमजोर होती. बऱ्याच प्रमाणात दुसऱ्या देशावर अवलंबून राहावे लागत असे. परंतू खऱ्या अर्थाने भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिक क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे. भारतात १८५० च्या काळात आधूनिक उद्योगाची स्थापना झाली होती. मात्र १९२१ ते १९३० या काळात औद्योगिकरणाच्या विकासाचा वेग वाढलेला आहे. उपभोग आणि भांडवल वस्तूच्या उत्पादनातही मोठया प्रमाणावर वाढ झाली आहे.

आर्थिक विकास व औद्योगिकरण यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. जगातील अनेक देश विकसीत झाले त्यांच्या विकासाचा मार्ग औद्योगिकरणातूनच जातो. औद्योगिक क्रांतीनंतर औद्योगिकरणाला मोठी चालना मिळाली. नवनवीन कौशल्य व तंत्रज्ञान वापरुन अनेक उद्योग स्थापन करुन उत्पादन वाढ झाली आणि या माध्यमातूनच आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला गेला. भारताने देखिल औद्योगिकरणाला चालना देवून आर्थिक विकास साधला आहे. औद्योगिकीकरणाचा वाढता दर आर्थिक विकास घडवून आनण्यास मदत करतो. तसेच ज्या देशात औद्योगिकरणाचा वेग कमी आहे. त्या देशाचा आर्थीक विकास दर देखिल कमी असतो. ज्या देशाने औद्योगिकरण स्विकारले त्यांचा झपाटयाने विकास झाला आहे. सध्या अल्पविकसीत देशाबरोबर अनेक देश औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेस चालना देत असल्याचे दिसते.

संशोधनाची उद्दिष्टये :-

१) भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये औद्योगिकीकरणाची भूमिका अभ्यासणे.

२) औद्योगिकीकरणामुळे रोजगार व उत्पन्न वाढीचा आभ्यास करणे.

३) आयात निर्यात वाढीचा अभ्यास करणे.

आपले भविष्य आपणच लिहिले पाहिजे.

निष्कर्ष :

जागतिकीकरणामुळे व उदारीकरणामुळे होणाऱ्या उच्चशिक्षणातील बदलांना सामोरे जाण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाची जी धोरणे निश्चित झाली आहेत त्यामुळे भविष्यकाळाच्या दृष्टीकोनातून अमुलाग्र बदल होणे अपेक्षित आहे. शिक्षणाचे पारंपारीक स्वरुप बदलून वर्गात अडकून पडलेल्या आणि पुस्तकी पाठांतराला महत्व देणाऱ्या शिक्षण व्यवस्थेकडून शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यात संवाद निर्माण करणाऱ्या सहभागी शिक्षण पद्धती अवलंबवावी लागेल. त्यासही अभ्यासक्रमापासून सर्वकाही नव्याने निर्माण करणे आवश्यक आहे.ही शिक्षण पद्धती केवळ स्वप्नरंजक न राहता ती समाजाच्या इच्छा-आकांक्षांशी आणि प्रश्नांशी जोडणे महत्वाचे आहे.

संदर्भ

१ आंबेडकर भिमराव रामजी ,बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख,दि.१७/०७/१९२७

२ पाटील वा.ब.,विकासाचे प्रकाशन ,विद्या प्रकाशन ,नागपूर -१९९९ पृ.क्र.२५

३ तत्रैव

४ दै.महाराष्ट्र टाईम्स, २६डिसेंबर २०१३ (दृष्टिक्षेप)

५ Gavhane Sudhir (Dr), Twetve th plan Direction s of Higher Education of India.

६ दै.सकाळ,दि. २५ सप्टेबर २०११

७ तत्रैव

८ तत्रैव

९ तत्रैव

१० दै.महाराष्ट्र टाईम्स,दि.१३/०१/२०१४

११ दै.सकाळ,दि. २५ सप्टेबर २०११

□□□

51

२१ व्या शतकातील दहशतवादाचे नविन प्रवाह

प्रा.दिपकराव बाबुराव देवरे
संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग
पंकज महाविद्यालय, चोपडा जि.जळगाव

****

प्रस्तावना -

आज संपुर्ण जगातच दहशतवादाची समस्या प्रचंड गंभीर बनली आहे. दहशतवादापाठीमागे काही निश्चित उद्देश असतात.प्रेरणा देणारी विचारप्रणाली असते.कार्य साधणाऱ्या संघटना असतात अटळ निष्ठा बांधिलकी ठेवणाऱ्या व्यक्ती असतात. आर्थिक बळ असते आणि ध्येय साधण्याची असीमित जिद्द असते भीती आणि दहशत निर्माण होईल अशी कृती करणे हे यामध्ये अभिप्रेत असते अशा या दहशतवादी संघटनांची आज संपुर्ण जगभर चर्चा ही होतांना दिसुन येते.

व्याख्या व अर्थ

दहशतवाद हा शब्द इंग्रजी टेररिजम या शब्दाचे मराठी रूपांतर आहे. टेररीजम हा इंग्रजी शब्द मुळ टेरिओस्टे या फ्रेंच शब्दापासून घेण्यात आला आहे.हिंसक मार्गाने आपले उद्दिष्ट पुर्ण करण्यासाठी व्यक्तींचा वापर करतात.

जॉन क्रेटमच्या विचारानुसार राजकीय उद्दीष्टे साध्य करण्याकरीता समाजाच्या किंवा त्यातील विशिष्ट स्तरात भीती आणि दहशत निर्माण करण्याच्या उद्देशाने केलेली हिंसात्मक गुन्हेगारी आचरण म्हणजेच दहशतवाद होय.

११ सप्टेंबर २००१ च्या अमेरीकेच्या वर्ल्ड ट्रेड सेंटरवर तसेच पेंटॉगॉन इमारतीवर दहशतवादी संघटनेने केलेल्या भिषण हल्ल्यानंतर आधुनिक जगाने म्हणजेच २१ व्या शतकात महादहशतवादी युगात प्रवेश केला आहे. विचारवंताच्या मते, यापुढे दहशतवादाचा प्रचार आणि प्रसारसंपुर्ण जगभर होणार आहे.तसेच साधन संपत्तीचे प्रचंड मोठ्या प्रमाणात नुकसान होणार व जास्तीत जास्त प्राणहाणी ही होणार आहे.या दहशतवादी घटनांमधील क्रौर्य पण वाढत जाणार आहे.उदा.जम्मु काश्मीरमधील दोडा येथे ६० हिंदूची गोळ्या घालून हत्या करण्यात आली.यावरून हे स्पष्ट होत आहे. आपल्या राजकीय व अन्य मागण्यांसाठी राजकीय नेत्यांची हत्या, व्यक्ती-अपहरण,

Scanned with OKEN Scanner

विमान-अपहरण दहशतवादी तंत्राचा वापर एवढयापुरतेच ०९/११/ २००१ च्या घटनेपूर्वी दहशतवादाचे स्वरूप मर्यादीत होते. पण त्यानंतर या स्वरूपात कमालीचा बदल झाला आहे व होत आहे आणि या पुढेही होत राहणार. तसेच यापुढील काळात दहशतवादी गट रासायनिक, जैविक आणि आण्विक अस्त्रे हस्तगत करून अमेरिकेसारख्या महाबलशाली राष्ट्रांवर आघात करण्यांची भीती व्यक्त करण्यात येत आहे.

११ सप्टेंबर २००१ च्या भयानक हल्ल्यात हजारो नागरीक मृत्युमुखी पडलेत. दहशतवाद्यांच्या योजनेप्रमाणे सायनाइडच्या कुप्या उघडल्या गेल्या असत्या, तर आणखीन हजारो अमेरिकन नागरीक मृत्यु पावले असते आता अमेरीकेने आंतरराष्ट्रीय दहशतवादा विरूध्द आघाडी उघडली आहे. उत्तर कोरीया इराण यांच्याविरूध्द उचललेली पावले याचे निदर्शक आहेत.याच कारणांनी अफगाणिस्तान आणि इराक यांच्याविरूध्द कारवाई करून दहशतवादाला खातपाणी घालणाऱ्या राजवटी उलथुन टाकल्या आहेत.

दहशतवादाचे हे भयंकर प्रलयकारी स्वरूप होण्यास कारणीभूत होणारा महत्वाचा घटक विज्ञान - तंत्रज्ञानात होणारी विलक्षण प्रगती व झालेले संशोधन अणुऊर्जा केंद्रात झालेली वाढ, जैविक, रसायन आणि आण्विक शास्त्रातील संशोधनाचा जगभर झालेला प्रसार आणि लोकशाहीकरणामुळे दहशतवादाला खतपाणी मिळत गेले. त्याचप्रमाणे नियतकालीके, अभ्यासपत्रिका आणि इंटरनेट या माध्यमांतुन उत्पादनतंत्राची माहीती मिळत गेल्याने दहशतवाद्यांना हिंसाचाराच्या संधी मिळत गेल्या.सॅटेलाईट दुरदर्शन वेबसाईट इंटरनेटद्वारे साधा बॉम्ब बनविण्यापासुन उच्च तांत्रिक ज्ञानापर्यंत माहीती मिळू शकते.तसेच दहशतवादी कारवाईचे सखोल वर्णन व अन्य गोष्टींना प्रसारमाध्यमे ठळक पणे प्रसिध्दी देतात.त्यामुळे दहशतवादी गटाचे कसब तंत्र, अनुभवयांचे दर्शन अन्य दहशतवादी गटांना सहजपणे घडू शकते व माहीत होते अशा तऱ्हेने दहशतवादी साथ सर्वत्र पसरते.

दहशतवाद वाढीस लागल्यास आणखीन एक घटक महत्वाचा ठरतो, तो म्हणजे साम्यवादाचा रशियातील अंत रशियातील कम्युनिस्ट राजवट कोसळल्यामुळे आणि जगभर लोकशाही संस्थांची होत असलेली वाढ रशियातील चेचेन्या संघराज्यातील राज्यात दहशतवाद फोफावण्यास हीच परिस्थिती कारणीभूत आहे. त्यांच्यातील वंशिक, धार्मिक, प्रादेशिक, आर्थिक ताणतणावामुळे प्रशासनाला वारंवार अडथळे येवू लागले.लोकशाही राज्यपध्दती धोक्यात येवू लागली.देशांच्या प्रादेशीक अंखडतेचा तडा जातो.राज्याची सुरक्षा धोक्यात येते.सनदशिर प्रशासन डळमळीत होते बहुजाती, वंश, धर्म यांनी बनेलला समाज दुबळा होतो.राज्याच्या आर्थिक, सामाजीक प्रगतीवर विपरीत परिणाम होतो.

महादहशतवादाचा आणखी एक भाग म्हणजे दहशतवादी कृत्याकरीता आत्मघातकी दलाची योजना ११ सप्टेंबरच्या न्यूयॉर्क मधीलहल्ल्यात अगदी कडव्या प्रशिक्षित दहशतवाद्यांनी भाग घेतला होता प्रथम आयर्लंडमधील आय.आर.ए या संघटनेने इंग्लंडविरूध्द या प्रभावी शस्त्राचा वापर केला त्यानंतर श्रीलंकेत एल.टी.टी.ई या संघटनेने श्रीलंकेच्या सैन्याविरूध्द याचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला. २००६ मध्ये इराकमध्ये आत्मघातकी दलाने निष्पाप, निरपराधी नागरिकांचा नरसंहार चालविला.

२१ वे शतक म्हणजे चमत्काराचे शतक आहे. विविध क्षेत्रात क्रांतीकारक शोध लागत आहेत. त्यामुळे मानवी समाज रचनेत संस्कृतीत आमुलाग्र बदल होत आहेत पण अनेक समस्याही निर्माण झालेल्या आहेत कट्टर आत्मघातकी दहशतवादी गटांनी बेसावधपणे केलेल्या हल्यांना निदर्यपणे केलेल्या आघातांना मानवी समुहाला तोंड द्यावे लागत आहे. कारखाने उद्योगधंदे शहरे रेल्वे मार्ग, धरणे, खाणी या सर्वांचे रक्षण करणे कोणत्याही देशाली शक्य नाही हे सर्व सुरक्षित नाहीत.

मुल्यमापन : यापुढे पाकिस्तान, इराण, उत्तर कोरीया यांसारख्या देशाच्या दहशतवादी गटांच्या हातात जैविक, रासायनिक, आण्विक अस्त्रे पडण्याची भिती निर्माण झाली आहे.त्यामुळे मानवी संस्कृतीच्या अस्तित्वालाच फार मोठा धोका निर्माण झाला आहे.अमेरिकेने तालिबानची अफगाणिस्तान मधील दहशतवादी राजवट मोडून काढल्याने तेथील अनेक दहशतवादी गटांनी पाकिस्तान मध्ये आश्रय घेतला आहे.त्यामुळे पाकिस्तान हे आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचे केंद्र बनत आहे. या पाश्वभुमीवर पुर्ण दहशतवाद्यांचा समुळ नायनाट करण्याकरीता अमेरिकेने पाश्चात्य राष्ट्रांबरोबर आघाडी उघडली. यात अन्य अनेक देशही सामील झाले आहेत. भारताचेही प्रधानमंत्री काश्मीरमधील दहशतवाद संपुष्टात यावा म्हणून सर्व राष्ट्रांचे सहकार्य मिळविण्याकरीता विदेश दौरे करत आहेत.या समस्येला केवळ कायदेशीर बाजु नाहीतर याविरूध्द संघर्ष करण्याकरीता बहुपदरी व्युहरचना हवी आहे. दहशतवादी कृत्यांना पायबंद घालण्याकरीता ज्या काही उपाययोजना कराव्या लागतील, त्याकरीता आंतरराष्ट्रीय कायद्याला महत्वाचे कार्य करावे लागेल सर्व दहशतवादी कारवायांना आळा घालण्याकरीता त्या दडपण्याकरीता त्याविरूध्द संघर्ष करण्याकरीता त्यांचा समुळ नायनाट करण्याकरीता प्रभावी उपाययोजना आमंलात आणायची असल्यास पुर्ण आंतरराष्ट्रीय सहकार्य हवे हे निश्चित आहे.

संदर्भ ग्रंथसुची

१) डॉ.विसपुते, डॉ.धर्माधिकारी, डॉ.वळवी - भारताची अंतर्गत सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव- प्रथमावृत्ती २०१४.

२) डॉ. विसपुते, डॉ.तोडकर, डॉ.धर्माधिकारी- जागतिक सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन्स-२०१५.

३) प्रा. उदगावकर म.न- एकविसाव्या शतकातील

Scanned with OKEN Scanner

Role Of Indian Army In Internal Security

- Prof. Sanjay Patil
Head Of Dept. Defence And strategic Studies
Pankaj Arts College, Chopda

Introduction

The domestic dynamics of India's internal security are reflected in its sociopolitical milieu, the main feature of which is its diversity. It is reflected in the variety of its communities and castes, races and ethnic groups, languages and dialects, religious beliefs and customs and traditions, with different manifestations of culture, all operating in a dynamic environment. Unfortunately, the rise of contentious politics based on sectarian, ethnic, linguistic or other divisive criteria, is primarily responsible for the many communal and secessionist movements flourishing in India. Therefore, our internal security scenario will continue to be complex and varied. While problems will intrinsically rest on domestic roots, external factors will play a major role in aggravating these. Although the internal security situation in India has shown overall improvement due to the multi-pronged military-politico approach adopted by the government, the economic disparities, corruption, rising unemployment and unfulfilled material aspirations create a feeling of deprivation and discontent in the society.

Jammu and Kashmir

The security situation in J&K has shown perceptible improvement. The surge in tourism and other normalcy indicators are a manifestation of the aspirations of the common Kashmiri people for a peaceful and prosperous life. The elections to the State Assembly in 2009 were an important benchmark in J&K's return to normalcy. Militancy has declined, even while seditious politics is on the rise. However, the separatist elements in the Valley have not disappeared, and the situation remains precarious due to growing Islamic radicalisation in Pakistan.6 The Pakistani support to Kashmiri militants continues unabated, and the likelihood of higher levels of infiltration cannot be ruled out.

North-East

The security matrix in the northeast is different in nature from J&K. There are no palpable religious or fundamentalist biases. Though military-politico efforts, dialogue with dissident groups and follow-up agreements have paved the way for a fragile peace in most areas, the situation in Manipur and Assam still remains volatile. Several insurgent groups remain active in the region. Many of them have taken recourse to extortion, drug running, arms trafficking, etc. to keep themselves relevant. The progressive criminalisation of the insurgent groups is a major development in recent years. The demographic imbalance due to shifting population within and from the neighbourhood is emerging as a serious concern. Illegal immigration and effect of Islamic fundamentalism in Bangladesh in particular is another factor impacting the security environment in the northeast.

Naxalism/Left Wing Extremism

Naxalism is a classless violence surpassing ethno-linguistic barriers, caste wars or religious animosities, which has emerged in the absence of effective administration and political institutions, exploitation of economically backward communities and socialist ideology. The Naxalites are anti-development and have targeted the very instruments of development—school buildings, roads, telephone towers, etc. The prime minister has rightly cautioned the nation that left wing extremism posed the "single biggest internal security challenge" to India.7 With the creation of the Maoist controlled 'Red Corridor' and one-third of districts in India affected by some form of Naxalism, in the larger internal security construct, Naxal violence poses a major challenge. The recent killings by Maoists and media-induced hysteria about the need to involve the army entail the need to closely follow the various trends and developments, and be prepared for such an eventuality.

Terrorism In India

terrorism occupies an increasingly broad spectrum of conflict from crime to conventional terrorism in support of political objectives, to transnational terrorism as a means of proxy war. While the majority of terror attacks have been by insurgent groups or Pakistan sponsored terrorist organisations in continuation of their proxy war, there has been increasing involvement of religious terrorism, criminal organisations and trans-national terrorist groups. The army has been, and will continue to be, called in as a first responder in such attacks, as was evident in the 26/11 terror attacks in Mumbai.

Proxy War

Proxy war has been used by Pakistan as an asymmetric tool against India in Kashmir to begin with; and, subsequently, targeted the rest of the country. While the primary means have been the funding, training and equipping of insurgent and terrorist groups, this has also taken other forms such as money laundering, aiding criminal activity and subverting government machinery.

Scanned with OKEN Scanner

Divisive Politics

Numerous socio-economic and religious conflicts exist within Indian society and forging unity in a diverse society, especially where conflicts generate violence, is no mean task. Different communities fiercely assert their caste identities leading to caste wars, thanks to vote bank politics of quota reservation.8 These conflicts unleash violence that results in massive loss of life and property. Deployment of the army only prevents escalation of the situation and seeks to alleviate this suffering in a short-term scenario.

Demographic Migration

The relative economic prosperity of India in the subcontinent and its liberal democracy have served to attract large masses of poverty ridden population, be it from Nepal, Bangladesh, Myanmar or even Sri Lanka. While mass migration can cause societal threats, 'anti-state' migrants can cause greater harm. These are essentially criminals, terrorists, anti-national elements, jail breakers and refuge seekers who operate incognito in our hospitable and accommodating society; and create mayhem. They have illegal trafficking links, run crime networks, drug cartels, money laundering and gun-running rackets.

Weapons of Mass Destruction

New terrorist groups are more violent and more willing to use more destructive weapons, with the aim of attracting maximum attention. With the easy availability of nuclear, chemical and biological agents in the post-Cold War proliferation, illegal technology transfers, ubiquity of knowledge of such weapons on the internet,10 coupled with technologically proficient terrorists this threat is increasingly plausible. The recent Kaiga radioactive contamination case highlights the possible gaps in our security and the potential for lapse.

Maritime Terrorism

The spectre of maritime terrorism and piracy on the high seas has a profound impact on the security of shipping in the Indian Ocean Region, protection of vital off-shore oil exploration assets and safety of island territories. The linkages between drug-smuggling, gun-running, human-trafficking, piracy and international terrorist groups enhance the vulnerability to Indian shipping and off-shore assets.

Border Management

India shares 3,323 km of land borders with Pakistan and 3,488 km with China.12 The situation along our borders with China and Pakistan has witnessed periods of calm interspersed with hostilities. The border security scenario is marked by cross-border terrorism, narcotics, arms and counterfeit currency smuggling, illegal migrations and aid to separatist movements.13 The existing reality of border issues will continue to be a security concern. Poor border management also inevitably leads to a volatile internal security situation in the border areas of the country. During the period up to 2025, the internal security situation is likely to escalate unless concerted and well thought out measures are implemented to arrest and counter these tendencies.14 The army is more often than not likely to be drawn in to meet these challenges; and must analyse the nature of engagement and the type of tasks that it may be called upon to undertake.15 Only then can it be prepared to squarely undertake its role with professionalism.

Indian Army's Contribution to Internal Security

The Indian approach to tackling internal security challenges is different from the Western way, primarily due to differences in strategic perspective; and the contextual variation in cultural, social, historical and military proclivities.16 The Indian strategy has been a mix of the use of calibrated force; and a range of political measures, both administrative and institutional, to address the grievances.

Conclusion

India's real autonomy in working out its destiny as an independent centre of power would lie in its internal strength and cohesion.The Indian Army, as part of the defence forces, comprises an important component of India's comprehensive national power, and has always responded to every challenge successfully. Combating internal security threats is an intricate multi-dimensional task, for which the army has been used as the ultimate tool. Till the time the central and state government machinery and the other security agencies are adequately empowered to become the lead agencies for countering internal security threats, the army shall continue to remain the only dependable and effective means of 'first response-last resort'; and, thus, contribute positively to the onerous task of nation building.

Refrence

1. Rahul K Bhonsle, India's National Security: The Asymmetrical Challenges (New Delhi: Knowledge World Publishers, 2004), p.235.
2. Gen Deepak Kapoor, in "Changing Global Security Environment with Specific Reference to our Region and its Impact on the Indian Army", IDSA National Security Lecture Series, July 3, 2008, New Delhi.
3. VK Nayar, "India's Internal Security Compulsions", in Planning Commission of India's Project Report on "India: Vision 2025.
4. www.idca.in
5. www.livemint.com

Scanned with OKEN Scanner

21

IMPORTANCE OF HIGHER EDUCATION IN INDIAN DEFENCE

Prof. Sanjay Santosh Patil
Head,Dept. Of Defence & Strategic Studies,
Pankaj Arts College, Chopda

****

ABSTRACT

The main aim of education is to develop a well-conversant, competent, progressed and responsible Indian citizen. Education in Indian Army needs a overhauling as there are many deficiencies in the system. Training is only one of the elements of education. True education brings complete improvement of personality of an individual, necessary for his personal development in the long term. Training, on the other side, develops skills, attitudes and job behavior, vital for efficiency and effectiveness in the profession.

INTRODUCTION

The 3rd largest Army of the world after China and the United States of America, Indian Army (IA) swear in about approx. 70,000 Personnel-Below-Officers Rank (PBOR) and 1,000 Officers, yearly, to keep its operational effectiveness. A new candidate go through training at diverse pre-commission training academies, like Indian Military Academy, situated in Dehradun; National Defence Academy at Pune; and Officers Training Academy located in Chennai, in case of Officers and diverse Arms and Services Training Centers for PBOR. Training is systematic, evolved, scientific, reformist and has endured the test of time, both throughout war and in Operations Other Than War (OOTW), e.g., counter-insurgency Op. and in aid to Civil Authorities to reinstate law and order, reprieve and rescue operations in the course of natural calamities, re-establishment of vital supplies during 'Bandhs', strikes and UN Peace-keeping Missions. Still, slight regard has been paid to educate men in gradations of modern day life, like IT, Law, Management, Ecology, Environment and Human Right

History of Education in Indian Armed forces

The Indian Armed Forces inherited its rituals and tradition from the British Army when majority of the officer's cadre was absorbed from the British and Personnel-Below-Officers Ranks were mostly Indians. These PBORs were faced down upon by the British and subjugated due to their inadequate literacy standards and in addition, deficiency of common awareness. Less educated, naive, humble hearted and trust worthy recruits from martial races with obedient personality to the British Raj were favoured over youngsters with suspicious loyalty. In contrast, rituals and traditions in Indian Navy and Indian Air Force have progressed in sovereign India and their PBOR are noticeably diverse than Indian Army soldiers in view, approach and communi cations with their officers. They are liberal in viewpoint, self-confident, communi cative, expert in approach, entirely aware of their privileges and responsibilities and professional in their relations with their officers. It is due to their advanced educational stand ards, proficient work culture with autonomy and allocation of duties being assigned to PBOR, repeated postings to urbanized cantonments and most notably English as medium of communication between PBOR and officers.vi The element of education in the Indian Army has, for long time, been looked upon with pessimism. The age-old maxim 'Damn your writing, mind your fighting' still rules the thoughts of old war veterans.vii Even as late as year 1997, it was openly uttered by a in service Army Commander that educational prerequisite for entrance into the NDA be lowered from class 12th to class 10 as it was during the 60's and early 70's. On the

Scanned with OKEN Scanner

contemporary day battlefield, illiterate or less educated soldiers will suffer. In a situation, so highly supercharged with Information Technology (IT), Nuclear, Biological & Chemical (NBC) weaponry, it will be suitable that our armed forces are completely conversant with complexities of technological advancement. Thus, the goal of educational training in the Army is to boost the professional competence of the proverbial men behind the gun.

EDUCATION AND TRAINING IN INDIAN ARMY

The education targets to cultivate its personnel physically, morally, intellectually, and professionally so as to gain and advance their expertise, attitudes, opinions and values essential for accomplishment of operational, tactical and strategic goals. The training values targets to make sure that no PBOR or officer should ever lose his life or limb in battle. More you sweat in peace; less you bleed in war is an apt proverb in this context.xii That is the spirit of training in the Armed forces. In Armed forces, it is the man only that counts. He may be leader or a fellow in a combat, assistant combat or providing dedicated/ skilled know-how. Consequently, every single, team and bigger groups (like units/formations) assume prominence for the Army to carry out its functions. It is only smart, creative and state-of-theart training that develops good men and unified units and formations. At Army Head Quarter (HQ) level, General Staff Branch under Deputy Chief of Army Staff and Director General of Military Training and assisted by Additional Director General, Army Education Corps (AEC) and two additional ADG (Training) are in authority for preparation of training and education plan, apportionment of training budget and issue of training policy to lower formation and units. The Vice Chief of Army Staff is generally answerable to Chief of Army Staff for all education and training matters concerning to Indian Army and also Joint Services Training and training in association with Armed Forces of friendly countries e.g. US Army military personnel were trained at Indian Counter Insurgency & Jungle Warfare School at Vairangte to take advantage from immense experience of Indian Army in fighting down Insurgency in the North East, J & K Sri, Lanka and during UN Peace Keeping Mission.

Education for lower Ranks

Army Schools of Instructions of all Arms and Services render individual training to all ranks in operational and logistical issues for designing and conduct of drills at various stages for diverse service groups and rank system. All Arms and Services Training Centers offer elementary education and training, right away after recruitment, to Personnel Below officers Rank like National Defense Academy, Indian Military Academy and Officers' Training Academy offer pre commission training in case of officers.xvi Currently, the facility of study leave is valid to officers only. For PBOR, there are no such facilities. In addition, officers are approved study leave when they are either superseded or in a rank in which the Military Secretary Branch sees it hard to post them e.g. Colonels who have completed their command term and one staff/instructional term thenceforth are free by the MS Branch for timeout. Moreover, very fewer percentage of PBOR are permitted to engage in higher studies at Corps/Command Headquarters HRD Center as a result of enormous operational and administrative obligations of Units/Formations.

Education for Higher Ranks

Higher Commanders (Brigadiers and above) be supposed to trained on military beliefs to encourage self-examination with regard to accomplishment of their professional account abilities and duties, examination of their leadership abilities and other behaviours. Education in IT, Strategic Management, Legal Aspects, Leadership Traits, Development of Performance Appraisal technique and its effect on officers, career guidance, and update on

Scanned with OKEN Scanner

evolving developments in technologyThe motive of Education and Training of PBOR is to cultivate capabilities and expertise and to acquire right attitudes and ethics. Universal Basic Training Model for PBOR of all Arms and Services needs to be brought in. It emphasises Physical Training (25%) for growth of essence of adventure and aggressive spirit and training effort; Military Development (50 %) comprising skills and soldierly duties in the barracks, Rational Development

NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY:

A dedicated institution in form of a university is required to be established as quickly as possible and which is by now under development to deliver training, education, exploration and consultancy facilities to recruits of Indian Armed Forces and nationals.xviii It should have centers and faculties keeping in mind the academic demands of service personnel and start applied research on current tactical, strategic and operational complications. It must have Faculties of Defence and Strategic Studies, Field Artillery, Tank Technology, Air Defense Artillery, Engineering Science (all probable subjects of engineering comprising combat engineering, telecommunications, civil, electronics, computer, environmental), Law, Mass Communication, Petroleum and Energy Studies, Veterinary and Animal Health Sciences, Computer Sciences, Dental Sciences, Medicine and Surgery, Nursing and Para Medical Sciences, Ayurveda, Management Sciences, Human Rights, Ecology and Environment. The depart ments may be established in a step by step method after careful study of research, academic and consultancy needs. The approval of all legal national organizations like UGC, AIU, AICTE, National Assessment and Accreditation Council of AICTE and National Assessment Board of UGC, Bar Council of India, Nursing, Medical, Dental Council and principally the supervision and funding arm of RUSA should be attained to sustain high standards. National Defence University should go international after following the guiding principles proposed by Washington Accord. All learners going through short and long period courses of education should be conferred Diploma, PG Diploma, Under graduate Degree, PG Degree and Doctorate depending upon the study content, time and standards attained by personnel. NDU must be conceived as a Central University with Vice-Chancellor to be one of the emeritus Service Chiefs with high educational credentials with respect to publication record and exhaustive understanding of academic matters.

CONCLUSION

To ripen human resources, their education and training assume vital signi ficance. Whereas education improves the personality of a person in a holistic way, training improves expertise, attitudes and job manners. At present, two separate departments of Indian Army carry out education and training tasks. Training is an all Arms and Services duty, education is taught purely by personnel of Army Education Corps (AEC). However education is broader in scope and its results are long lasting, it is not being given its due position in the Army. In contrast, training is given priority over education due to its close relationship with operational performance. In the globalized age, there is a requirement to elevate educational competencies of Indian Army soldiers to be at similar level with soldiers of developed counties like USA and EU.

Refrences

1. Ramachandran, Brigadier B.R. (2008), "Correspondence Education Course for Infantry Soldier: A New Training Methodology", Infantry Journal, December, p.83 - 91.

2. Sharma, Brigadier R.M. (2007), "HRD Concept and Practice", War College Journal, Army War College, Mhow, p.112 - 117.

3. Singh, Brigadier Amarjeet (2009), "Training Challenges in the New Millennium",

Scanned with OKEN Scanner

Defense Management Journal, College of Defense Management, Secunderabad, April, p.63 - 70.

4. Mahajan, Lt. Gen. R.N. (2012), "A Career in the Armed Forces: How to Make it More Attractive", Ocean Books Private Limited, New Delhi, First Edition, p.109 – 111

5. Raghu Raman,. (2013). Everyman's war. Noida: Random House Publishers India.

6. www.strategicdigest.com

7. www.indiandefencereviw.org

□□□

22

ROLE OF WOMEN EMPOWERMENT THROUGH HIGHER EDUCATION

Prof. Sunil Dada Surwade
Asst. Prof. Dept. Of English,
Pankaj Arts College, Chopda

Abstract

India holds the second position in the world of having highest population. There are approximately 49% female in total population of it. But if we analyze the current status of Indian women with other countries of the world than we can realise that the scene is not even satisfactory but the worst. Indian women generally faced all types of barriers to success like illitracy, domestic violence, lack of motiva tion and support and many more. India is country where man dominance in the society prevails. It is very essential for the harmonious develop ment of the country that women should go hand by hand and shoulder to shoulder with men. And for empowering the women , higher education will play a vital role.

Introduction

Dependent women are not empowered women. If women think just that being highly educated and employed they are empowered, it is a myth. Women have to awake from deep slumber and understand the true meaning of empowerment. Everyone must understand that empowering women doesn't mean empowering them in technical area only. Women should remember that they are also rational, intelligent and thinking human beings. For centuries, women were treated as less-than-equal to men in many ways. Women were not allowed to vote, own property, or work in many jobs. This situation

35

ROLE OF ENVIRONMENTAL AND SUSTAINABLE DEVLOPMENT EDUCATION IN IN HIGHER EDUCATION

Dr. Nandini Wagh
Head Of the Dept. Of Geography,
Pankaj Arts College Chopda

****

Abstract

In the present scenario, due to anthropogenic activities, environmental degradation is in an alarming rate and it results in various environmental issues such as global warming, ozone layer depletion, greenhouse effects, raise in sea water level, improper monsoon and acid rain. Science and technology have brought immense benefits but we are paying a high 'price' for it. There is a wrong myth that economic development is based only in industrialization. But in the international organizations such as World Bank and International Monetary Fund, environmental degradation is considered as the norm. Science and advanced technology can however only help the process of global sustainable environment in a limited way but they cannot deliver it. The success of the technology lies in its imple mentation part. In spite of conducting more conferences, seminars and world summits towards the protection of environment for the past two decades, the present world is environmentally less sustainable than in the previous days. The progress whatever the rich developed countries have made so far has largely been achieved through the relocation of their dirty manufacturing facilities to poor developing countries. However the relocation of the manufacturing facilities in this way cannot address the growing problem of anthropogenic pollution – it merely changes the jurisdiction of the pollution created from the 'rich' to the 'poor' world. Therefore in order to achieve the acceptable level of global environmental sustainability, the citizens must be empowered with essential knowledge and information especially in developing countries like India . Since educational institutions are the places where the contact of the society is more, it is possible to bring remarkable changes in the mindset of the public.

Introduction

For the past one decade much effort was expended in the global level to achieve sustainable development. Inspite of conducting more number of conferences, seminars and world summits towards the protection of environment, the present world is environ mentally less sustainable than in the previous days. The reason is very predictable that the poor developing countries had been seriously thwarted by the lack of financial and skilled manpower resources whereas the rich developed countries appeared to be reasonably content with the progress they had made. The progress whatever the developed countries have made so far has largely been achieved through the relocation of their dirty manufacturing facilities to poor developing countries. However the relocation of the manufacturing facilities in this way cannot address the growing problem of anthropogenic pollution – it merely changes the jurisdiction of the pollution created from the 'rich' to the 'poor' world. Therefore in order to achieve the acceptable level of global environmental sustainability, the citizens must be empowered with essential knowledge and information. Then only they can exert pressure on their elected representatives to develop and implement policies for securing environmental sustainability. The awareness among the public and industrial generators have to be created and motivated by the updated techniques and

incorporating the innovative and implementable solutions to reform our economy. These can be achieved through environmental education .

The common definition for sustainable development is as follows:

" Development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generation to meet their own needs" The resource base is not inexhaustible, it follows that there must exist some limit beyond which the rate of exploitation of natural resources to supply the open ended and increasing demand for goods and services will compromise the ability of future generations to meet their own needs. Therefore, it is clear that sustainable development is economic development that exclusively relies upon and is firmly rooted in the integrity and sustainability of the natural environment. National resources management has emerged in line with the evolving concept of sustainable development over the past three decades. If nature's resource base is irredee mably depleted or irreversibly degraded , the means of wealth creation for social welfare will be seriously jeopardised. Without environ mental sustainability, it is impossible to achieve sustainable development.

Environmental awareness through education

5.1 Teaching methodology in College :

Over the course of the last century, the principal types of infantile diseases have evolved a great deal. For children in industria lised countries, environmentally related diseases like asthma, lead poisoning, cancer and certain neurological or behavioural problems have progressively replaced infectious diseases. Even if, in the environmental health field, it is still difficult to attribute the cause of these new diseases to pollutants or specific environmental conditions, we recognise that toxic materials are more harmful to children than adults. Children ingest greater quantities of toxins because they breathe twice as much air, consume three to four times as much food, and drink two to seven times as much water relative to their body weight, than adults. Children are thus particularly vulnerable to pollutants present in the air that they breathe, water that they drink, food that they eat and environments in which they grow, learn and play .

To protect children living in polluted regions, environmental education represents a relevant means of prevention because this type of education encourages learners' awareness of their environment's ambient conditions, as well as their active participation in solving local problems. However, ways to utilise Environ mental Education in the environmental health field have yet to be developed. The students have to be invited to participate in an educatio nal process, which includes various activities allowing them to construct broader (more developed) ideas on pollution and the pollution-health relationship.

Young children's ideas about pollution

The young minds may be moulded very easily and they will be having their own ideas and concepts about pollution. The ten year old children have the idea about pollution as follows: "Pollution is what people don't want and throw on the ground ... it harms animals and humans. We can see, touch, taste and smell pollution ... people don't want to live with pollution."

Nine and ten year old students thus conceive pollution as the presence of harmful garbage . They are incapable of identifying the precise consequences of pollution on the state of their health.

In a similar way the 14-year-old children have got different opinions about pollution. "Pollution comes from garbage we throw out that isn't biodegradable. It kills fish and harms the environment, plants and other living organisms. It is mostly chemical in nature ... Even if we don't always see it, pollution affects our planet."

Thus concepts about pollution varies

Scanned with OKEN Scanner

under the different age groups and the 14 year old have got a little bit clear concept about pollution that it harms all living organisms.

• **The evolution of children's conceptions:**

Children's conceptions are personal interpretations of natural phenomena they believe in and use to solve problems, draw conclusions and make generalisation about the facts of daily life. Children's conceptions can be considered as different from those of the scientific community, but they stem from modes of reasoning that are organized and relevant to them. More and more researchers consider a child's reasoning plausible and firmly based on his or her prior knowledge.

One of the goals of science education or environmental education (EE) at the elementary level is the evolution of children's initial conceptions into conceptions that are more thought-out and/or closer to those of the scientific community. This evolution is called conceptual change During this "gradual process, the initial conceptual structures based on infantile interpretations of daily experiences are continuously enriched and restructured". The cyclical process is charactersed by multiple phases of inductive and deductive work. This is how conceptual change supposes an important modification of students' initial ideas about a phenomenon, toward notions closer to those of accepted science.

This modification of initial ideas may be:

• complete: the old concept is totally replaced by a new one

• peripheral: the initial idea persists and is included in the new concept.

More specifically, students' initial conceptions may suffer several transformations in response to a conceptual change: concepts may be added or subtracted , links between concepts can also be added or excised, or the initial ideas' structure may be radically modified . In science or in environmental education, noting a conceptual change in students constitutes tangible proof that learning has occurred. The goal of conceptual change is not easy to attain however. Students begin a lesson or scientific theme with firm beliefs about a scientific phenomenon and its relationship to other phenomena. Several situations may present themselves and limit conceptual change:

Conclusion

The international community is serious about achieving even a modest degree of global environmental sustainability and sustainable development. Effective policies must be implemented to curb consumption by the affluent. We need moral education to instill genuine environment respecting moral values in the young budding engineers and other specialised area students who, in their professional careers as planners, designers, builders and decision makers, will bear considerable responsibility for mankind's impact on nature and the natural environment. Conventional engineering education is no longer adequate for the real needs of tomorrow. Future engineers must acquire knowledge and skills in engineering and keep pace with rapid advances in practically all branches of engineering and other areas too.

References

1. Anna Kurtycz (2005) 'Understanding Environmental behavioral change through communication: a new perspective of environmental education' , International Journal of environment and Pollution, Vol.4 , No.1,pp 35 - 46

2. Di Sessa, A.A. and Sherin, B.L. (1998) 'What changes in conceptual change?', International Journal of Science Education , Vol. 20, No. 10, pp.1155–1191

3. Hallden, O. (1999) 'Conceptual change and contextualisation', in Schnotz, W., Vosniadou, S. and Carretero, M. (Eds.): N ew Perspectives in Conceptual Change , Pergamon, Amsterdam , pp.48–93.

4. www.webofscience.org

5. www.thegeographerofindia.org

Scanned with OKEN Scanner

Samsung , followed by the LG, Sony, Panasonic, Sansui, Videocon, Toshiba and Philips brands. It is suggested that every firm should employ its own strategies to promote the sales of TV sets and hence it leads the increase in GDP of country.

References:

1. "Peck Television Corporation Console Receiver and Camera". Early Television Museum. Retrieved 18 February 2012.
2. Kenjiro Takayanagi: The Father of Japanese Television, NHK (Japan Broadcasting Corporation), 2002, retrieved 2009-05-23.
3. Burns, R. W. (1998). Television: An International History of the Formative Years. The Institute of Electrical Engineers (IEE) (History of Technology Series 22) in association with The Science Museum (UK). p. 123. ISBN 978-0-85296-914-4
4. Everson, George (1949), The Story of Television, The Life of Philo T. Farnsworth New York City: W. W. Norton & Co,. ISBN 978-0-405-06042-7, 266 pages
5. Ingles', Andrew F. (1990). Behind the tube: a history of broadcasting technology and business. Focal Press. p. 172. ISBN 978-0-240-80043-1. Retrieved 2010-01-15.
6. Mark Saunders, Philip Lewis, Adrian Thorn hill (2003), Research Methods for Business Students, 3rd end, Pearson Education.
7. C .R. Kothari, Research Methodology, New age International Pvt Ltd, New Delhi, 4th ed, 2004.
8. Emory, McWilliams, Business Research Methods, Tata Mc Graw Hills Publications, 1976, p8.
9. Martin Khan , Consumer Behavior , New Age International Pvt. Ltd, 2nd ed,p232
10. Leon g.Chiffman and Leslie Lazar Kanuk (1998) Consumer Behavior, New Delhi, Prentice Hall of India Pvt. Ltd, 3rd ed,p5.

❑❑❑

18

Rainwater Harvesting and Utilization

Dr. Nandini P. Wagh
Department of Geography
Pankaj Arts College, Chopda, Dist: Jalgaon

****

Introduction

Rainwater harvesting in its broadest sense, is a technology used for collecting and storing rainwater for human use from rooftops, land surface or rock catchment using simple techniques such as jars and pots as well as engineered techniques. Rainwater harvesting has been practiced for more than 4000 years, owing to the temporal and spatial variability of rainfall. It is an important water source in many are with significant rainfall but lacking any kind of conventional, centralized supply system. It is also a good option in areas where good quality fresh surface water or groundwater is lacking. The application of appropriate rainwater harvesting technology is important for the utilization of rainwater as a water resource.

Among the various alternative technologies to augment freshwater resources, rainwater harvesting and utilization is a decentralized, environmental problems often caused in conventional large-scale projects using centralized approaches.

Advantages of Rainwater Harvesting:-

Rainwater harvesting systems can provide water at or near the point where is needed or used. The systems can be both owner and utility operated and managed. Rainwater collected using existing structures (rooftops, parking lots, playground, parks, ponds, flood plains, has few negative environment impact compared to other technologies for water

resources development .Rainwater is relatively clean and the quality is usually acceptable for many purposes with little or even no treatment . The physical and chemical properties of rainwater are usually superior to sources of groundwater that may have been subjected to contamination.

Some Other Advantage of Rainwater Harvesting Include:

a. Rainwater harvesting can co exist with and provide a good supplement to other water sources and utility systems, thus relieving pressure on other water sources.

b. Rainwater harvesting provides a water supply buffer for use in times of emergency or breakdown of the public water supply systems, particularly during natural disasters.

c. Rainwater harvesting technologies are flexible and can be built to meet almost any requirements. Construction operation, and maintenance are not labor-intensive.

d. Rainwater harvesting ,can reduce storm drainage load and flooding in city streets.

e. Users of rainwater are usually the owners who operate and manage the catchment system, hence, they are more likely to exercise water conservation because they know how much water is in storage and they will try to prevent the storage tank from drying up.

Types of Rainwater Harvesting Systems

Typically, a rainwater harvesting system consists of three basic elements: the collection system, the conveyance system, and the storage system . Collection systems can vary from simple types within a household to bigger systems where a large catchment area contributes to an impounding reservoir from which water is either gravitated or pumped to water treatment plants. The categorization of rainwater harvesting systems depends on factors like the size and nature of the catchment areas and whether the systems are in urban or rural settings. Some of the systems are described below.

Simple roof water collection systems

While the collection of rainwater by a single household may not be significant, the of thousands or even millions of household rainwater storage tanks can potentially be enormous. The main components in a simple roof water collection system.

Example of a roof catchment system.- Larger systems for educational institutions, stadiums , airports, and other facilities. When the systems are larger, the overall systems can become a bit more complicated, for example rainwater collection from the roof and ground of institutions, storage in reservoirs, underground treatment and then use for non-potable applications.

Land surface catchments

Rainwater harvesting using ground or land surface catchment areas can be a simple way of collection rainwater. Compared to rooftop catchment techniques, ground catchment techniques provide more opportunity for collecting water from a larger surface area. There is a possibility of high rates of water loss due to infiltration into the ground, and because of the often marginal quality of the water collected ,this technique is mainly suitable for storing water for agricultural purposes. Example of a ground catchment system.

Roof water collection systems for high –rise buildings in urbanized areas

In high- rise building , roof can be designed for catchment purposes and the collected roof water can be kept in separate cisterns on the roofs for non- potable uses. At Kokugikan sumo wresting arena in Tokyo, Japan, rainwater collected from the arena's 8400 square meter rooftop is used for non potable purpose.

Restoring the Hydrological Cycle

Due to the rapid pace of urbanization many, of the world's large cities are facing problems with urban floods. The natural hydrological cycle manifests itself at different scales, depending upon climatic, geographic and biological factors. As rain falls over time and seeps underground to become groundwater, it feeds submerged spring and rivers. The concrete and asphalt structures of cities have tended to disrupt the natural hydrological cycle, and reduce the amount of rainwater permeating underground. A decrease in the area where water can penetrate

Scanned with OKEN Scanner

speeds up the surface flow of rainwater , causing water to accumulate in drains and streams within a short time.

Concrete and asphalt have a profound impact on the ecology of the city. These include:

- Drying of the city-This happens as rivers and watercourses are covered, natural springs dry up, and greenery is cut down.
- Heat pollution –In some cities during the hot summer, an asphalt road at midday can reach temperatures of over 60^{0C}. The heat expelled from air conditioners can further aggravate this.

Quality and a Health Aspects in Utilizing Rainwater

In the past, it was believed that rainwater was pure and could be consumed without pre-treatment. While this last three decades "acid rain"has affected the quality of the collected water, to the point where it now usually requires treatment. Rainwater quality varies for a number of reasons. While there are widely accepted standards for water when it is used for non-potable applications would facilitate the use of rainwater sources.

Supply Source? The disadvantages of the rainwater harvesting and utilization systems are:

- The catchment area and storage capacity of a system are relatively small. There is a great variation in weather. During Prolonged drought, the storage tank may dry up.
- Maintenance of rainwater harvesting systems, and the quality of collected water, can be difficult for users.
- Some development costs of larger rain catchment system may be too high if the costs are not shared with other systems as part of a multi purpose network Learning from these advantages and disadvantages, the decision to use rainwater as a new water sources should be discussed among citizen /user groups and government water officials. Topics of such discussion might include:
- Extensive development of rainwater harvesting systems may reduce the income of public water systems.
- What are the alternative for new water supply sources?
- Rainwater harvesting systems are often not part of the building code and lack clearguidelines for users/ development to follow.
- Rainwater utilization has not been recognized as an alternative of water supply system by the public sector. Governments typically do not include rainwater utilization in their water management polices, and citizens do not demand rainwater utilization in their communities.
- What are the advantages and disadvantage of each alternative of new water source?
- Rainwater storage tanks may be a hazard to children who play around it.
- Rainwater storage tanks may take up valuable space.
- What are the responsibilities of users and communities for the participation in new water source development?
- How is rainwater utilization ranks among the alternative of new water supply sources, taking into account the viewpoint of private citizens and governmental officials?

After these discussions, if rainwater utilization is selected for development, then a detailed engineering feasibility study can be undertaken.

Conclusion: Technology Development & Training Encouraging technology and human resources development to support rainwater utilization is very important. It is also important to promote the development of efficient and affordable devices to conserve water, facilities to use rainwater and devices to enhance the underground seepage of rainwater. Together with this, there is a need to train specialists with a thorough grasp of these technologies and devices.

Networking To promote rainwater harvesting and utilization as an environmentally sound approach for sustainable urban water management, a network should be established involving government administrators, citizens, architects, plumbers and representative of equipment manufacturers. It is essential to encourage regional exchanges amongst public servants, citizens and industry representatives involved in rainwater storage, seepage and use, as well as well as the conservation and reclamation of water.

□□□

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 03) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

Hydro-meteorological Hazards and Indian Agriculture

Nandini P. Wagh, Dept. of Geography, Pankaj Arts College, Chopda, Dist: Jalgaon

ABSTRACT:

The decline in share of the agricultural sector to gross domestic product over the years has not affected the importance of the sector in the Indian economy. However, food security in India is severely challenged by hydro-meteorological hazards such as floods, cyclones and drought. Over 60 percent of the rural household depends on agriculture as their principal means of livelihood. Agriculture is also a major supplier of raw material for industry. Although it is not possible to completely avoid the hydro-meteorological hazards, their effects can be minimized by taking some know long and short term structural and nonstructural mitigation measures such as developing proper early warning systems, creating awareness at all levels in the concerned communities, coastal afforestation, construction of shelters, embankments, dykes, coastal roads, bridges, canals, etc. through better preparedness, mitigation measures and improves response mechanisms. By issuing accurate forecasts and warnings in a form that is readily understood and by education people about how to prepare against such hazards, before they become disasters, lives and property can be protected.

INTRODUCTION:

These are related to atmospheric weather patterns or conditions. These hazards are generally caused by factors related to precipitation, temperature, wind speed, humidity, or other, more complex factors. Meteorological hazards include cyclones, drought, floods, hurricanes, hailstorms, heat waves, and tornadoes; the hazard is distinguished from an extreme event and a disaster. An extreme event is simply an unusual event; it does not necessarily cause harm. A disaster is an event that dose cause harm in significant amounts. Meteorological hazards are often called as natural hazards. The natural hazards become natural disasters when people's lives and livelihoods are destroyed. Hydrologic hazards are destroyed. Hydrologic hazards are often called as natural hazards. The natural hazards become natural disasters when people are live and livelihood is destroyed. Hydrologic hazards are the result of either excess or a severe lack of water flood or drought. Hydro-meteorological hazard is a process or phenomenon of atmospheric, hydrological or oceanographic nature that may cause loss of life, injury or other health impacts property Damage, loss of livelihoods and service, social and economic disruption, or environmental damage.Global analysis of records reveals that nearly 90% of loss of life due to natural disasters was caused by weather and water- related hazards.

The contribution of agriculture to gross domestic product has declined from 51.9% in 1950-51 to 16.1% during 2014-15 (at 2011-12prices) due to growth in other sectors of economy. Agriculture is also major supplier of raw material for Industry. About 50% of the income generated in the manufacturing sector in India is attributed directly or indirectly to Agricultural production. For a Country that has about 70% of its

Scanned with OKEN Scanner

population relying on agriculture directly or indirectly, the impact of extreme weather events is critical for its food security. Food security in India is severely challenged by natural hazards such as floods, cyclones and drought.

DROGHT

Drought is a relative term use with reference to deficiency of rainfall when compared to normal rainfall of a given location. It is an extended period when a region experience of a deficiency in its water supply, weather atmospheric, surface of ground water. However, Drought cannot be defined in term of amount of rainfall or number of days without rain. This type of hazard is known as a "creeping" hazard. Generally, this occur when a region receive consistently below average precipitation.

CAUSES OF DROUGHT

Drought can be caused by a number of factor. This most important one thought relate to the amount of water vapors in the atmosphere as it creates precipitation. Generally, rainfall depends on the amount of water vapor carried by regional atmosphere, combined with the upward forcing of the air mass containing that water vapor. Human activities like over farming excessive irrigation, deforestation, and soil erosion can also directly trigger Drought. Common causes of drought in India include inadequate monsoon rainfall, high temperature coupled with high wind speed causing higher evapotranspiration, inadequate water availability due to high water loss in storage, distribution and utilities, shift in agriculture practices high rate of increase in human and animal population in a specific location and over exploitation of surface of ground water.

IMPACT OF DROUGHT:

The impact of a Drought may be either direct or indirect and various in natural as well as intensity. The extend and intensity of drought impact is determine by prevailing economic condition, the structure of the agricultural sector, management of water resource, food grain, reserves. The direct impact of drought is generally classified under four categories, physical economic, social and environmental. Drought cause a loss of assets inform of crops, livestock, fisheries and productivity capital as this are immediate consequences of water storage. Other social impact include abandonment cultural tradition, loss of home lands, changes in lifestyle, and increased chance of health risks due to poverty and hygiene issue. The environmental impacts of drought include loss in species biodiversity, migration changes, and reduced air quality and increase soil erosion.

INFLUENCE OF DROUGHT ON CROP PLANTS:

The crop plants vary in critical growth periods with respect to water requirement, and water stress during this critical stage would drastically reduce the biomass production. Water storage at fertilization and grain filling also influence the final yield of any crop. Drought also affects nutrient absorption, carbohydrate and protein metabolism and translocation of ions and metabolites. Protein break down injures and drought stressed plant due to the accumulation of toxic product of protein

Scanned with OKEN Scanner

break down such as ammonia abscission of leaves, fruits and seeds are induced by plant water deficit during drought.

CONCLUSION:

The frequent occurrence of hydro-metrological hazards such as drought, floods, cyclones and floods significantly limit agricultural productivity in India which in turn affects of socio economic prospect of farmer and food security. Risks associated with natural hazard cannot be minimized successfully through application of isolated management measures. However, hazard preparedness, coupled with appropriate mitigation actions and program s, can reduce and , in some cases, eliminate many of the impacts associated with hydro metrological hazards.

REFERENCES:

*Attri, S.D.and Tyagi, A.. Climate profile of India. India Metrological Dept., Ministry of Earth Science, Govt. of India, New Delhi, PP..248.
*Dracup,J.A.,Lee,KS and Paulson, EG..On the Definition of Drought. Water Resource Research.
*Gupta, A.K. and Nair, S.S… Environmental Extremes Disaster Risk Management-Addressing Climate Change. National Institute of Disaster Management, New Delhi, PP..33.s

Journal List No.64768, Impact Factor 4.270
Vol - 08, Special Issue - 09, March 2018, ISSN-2230-9578

Impact Of Water Pollution On Environment And Society

- Dr. Nandini P. Wagh
Dept. of Geography
Pankaj Art College, Chopda

Introduction

Water is the important natural resources which is essential for all living beings. It is essential for the existence and survival of plants and animals. We use water in various ways like drinking and other house hold activities like washing, bathing, cooking, cleaning, etc. It is also used for irrigation of land, generating electricity and transport. Sowater is very essential for successful productivity of agriculture, drinking, industries and transport. Hence optimum development and efficient utilization of water resources great significance.

Major Couses Of Water Pollution In India

Water pollution is caused due to several reasons. Here are the few major causes of water Pollution.

1. **Sewage and waste water** - Sewage , Garbage and liquid waste of house hold, agriculture ,lands and factories are discharged in to lake and river. These wastage contain harmful chemicals and toxins which makes and water poisonous for aquatic animals and plants. With billions of people on the planet, disposing sewage waste is a major problem. According to the world health organization, water related diseases could kill 135 million people by 2020. Around half of all ocean pollution is causes by sewage and waste water.
2. **Industrial waste** - Industrials waste contain Pollutants like asbestos, lead, mercury, and petrochemical which are extremely harmful to both people and environment. Around 70% of the industrial waste is dump in to the water bodies were the pollute the usable water supply. Industrial waste is discharge in to lakes and river by using fresh water making the water contaminated.
3. **Oil Pollution** - Sea water gets pollutant due to oil spilled from ships and tankers while travelling. The spilled oil does not dissolve in water and forms a thick sludge polluting the water.
4. **Acid rain** - Acid rain is pollution of water caused by air pollution. When the acidic particle caused byair pollution in the atmospheric mix with water vapor, it result in acid rain. A lot of toxin pollution also entire wastewater from highway runoff. Highway are typically covered with a cocktail of toxin chemical everything from spilled fuel and brake fluids to bits of worn tires and exhaust emissions.
5. **Global warming** - Due to global warming , there is an increase in water temperature. This increase in temperature result in death of aquatic plants and animals. This also result in bleaching of coral reefs in water.
6. **Ozone waste water treatment** - Ozone waste water treatment method is becoming very popular in this method the pollutant in water are broken down by an Ozone generator. Ozone oxidizes bacteria, model, organic material and other pollutant in water.

How To Save Water In Your Daily Life?

It's an old age "No water no life". We don't give much thought about using water continuously even though it is the basis of our daily life. With the increasing scarcity of water everywhere it has become imperative to use water as little as possible and conserve as much as we can. We can save gallons of water in our daily life, just by making some small changes in our habits and paying more attention towards our use of water.

1. **Saving water in kitchen** - Install faucets with low –flow. Wash vegetables and fruits in a tub of water instead of washing under faucet. This water can be reused for soaking dishes or watering plants. Don't use water to defrost vegetable. Use as little water as possible to boil food, and are use the water left after boiling. Use dish washer only when it is full. If washing dishes by hand, don't leave water running while scraping dishes and use less detergent to minimize the use of water. If you want cool water, keep a bottle or pitcher in refrigerator instead of running tap every time.
2. **Saving water in bathroom** - Don't left the faucet on while brushing and saving. Fix leaky faucet. Install low flow faucet in your sinks. Install low flow shower head. While waiting for water to warm up, put a bucket

under the shower. Take shorter shower if using bucket, don't use more than a bucket. Use low flow toilet. Keep checking for leaks. Don't use toilet to dispose of waste and tissues.

3. **Saving water inother area of the house -** Producing energy require large quantities of water, so by using less electricity also you save water. Use washing machine only when it is full. Don't use the machine to dry your clothes. Use leftover water for watering your plants. Water plants in early morning or in evening during summer. In manufacturing a bottle of water , huge amount of water is wasted, so buy bottled water as less as possible. While buying appliances and fixtures, choose the one which consumes less water.

Effect of Water Pollution

The following lists display causes of water pollution and the effect it has on human health and the environment.

Ground water contamination from pesticides causes reproductive damage within wildlife in ecosystem.

1. Sewage, fertilizer, and agricultural run-off contain organic materials that when discharge in to water, increase the growth of algae, which causes of depletion of oxygen. The low oxygen levels are not able to support most indigenous organisms in the area and therefore upset the natural ecological balance in rivers and lakes.
2. Swimming in and drinking contaminated water causes skin rashes and health problems like cancer, reproductive problems, typhoid fever and stomach sickness in humans.
3. Human-produced litter of items such as plastic bags and 6-pack rings can get aquatic animals caught and killed from suffocation.
4. Water pollution causes flooding due to the accumulation of solid waste and soil erosion in streams and rivers.
5. Oil spills in the water causes animal to die when they ingest it or encounter it. Oil does not dissolve in water so it causes suffocation in fish and birds.

Conclution

Water is essential for the existence of all life forms. In addition to house hold use, Water is vital for agriculture, industry, fishery and tourism etc. Increasing population, urbanization and industrialization has led to decreased availability of water. We may be aware of at least some health hazards and harmful effect of water pollution. We all know that water pollution can affect our health badly and seriously. It can causes such sicknesses and disease that will badly affect our health. Neither, we nor every living thing can't survive without water and so therefore, we should keep protect, save and health to our water from being polluted. We should at as early as now, we should save Rivers Sea and ocean and other bodies of water because we will also bear and burden of this problem. It is important to utilize a good quality and unpolluted water.

Refference

1. Azeem Abdul "Causes effects and solution of water pollution"
2. Prakash Dr. Satya "Water pollution" Chemistry book, NIOS, NOIDA, NO.3
3. sahuRajen Kumar "Natural Resources management in odisa" The Orissa Journal of commerce vol.34 July 2013.

Scanned with OKEN Scanner

08

ROLE OF BIODIVERSITY AND SUSTAINABLE DEVLOPMENT ON ENVIORNMENT

Dr. Nandini P. Wagh
Head Of Dept. Geography
Pankaj Arts College Chopda

****

Abstract

Biodiversity, and, well, functioning, ecosystems, provide, natural, solutions, that, build, resilience, and, thereby, help, society, adapt, to, the, adverse, impacts, of, climate, change., They, also, support, poverty, alleviation, by, providing, safer, and, more, secure, livelihoods,, especially, for, the, poor, and, vulnerable. With,climate, change, already, happening, and, further, change, unavoidable, adaptation, is,increasingly relevant and, receiving,more, scientific, and, political, attention. Adaptation, is, of, particular, interest, to, African, countries,, which, are, amongst, the, most, exposed, and, most, vulnerable., African, people, and, African, ecosystems, have, been, coping, with, significant, climate, variability, for,millennia,,and this,region, provides insights, for, adaptation, strategies,under ,future, climate,change., There,is,also,potential,to,link, these,insights with,the growing, understanding, of , the, role, of, ecosystem, services ,in, enhancing, societal, adaptation,response.

Introduction:

What is Biological Diversity? What is biodiversity and why is its conservation considered important to human beings? What gaps in our knowledge are preventing us from developing effective local, provincial, national, and international actions for the conservation of biodiversity? How can these gaps best be addressed? Biological diversity, abbreviated to biodiversity, refers to the variety of life forms at all levels of organization, from the molecular to the landscape level. It can be described as the totality of genes, species, and ecosystems within a region. The wealth of life on earth today is the product of hundreds of millions of years of evolutionary history. Over the course of time, human cultures have emerged and adapted to local environments, discovering, using, and altering their biotic resources. Many areas that now seem "natural" bear the marks of millennia of human habitation, crop cultivation, resource harvesting, and waste production. The domestication and breeding of local varieties of crops and livestock have further affected biodiversity. For convenience, biodiversity can be divided into three hierarchical categories: genes, species, and ecosystems. The following explanation is modified from the Global Biodiversity Strategy. These categories describe quite different aspects of living systems, and scientists measure them in different ways. Genetic diversity refers to the variation of genes within species. There occur distinct populations of the same species, such as thousands of traditional rice varieties in India, and genetic variation within a single population, which is very high among Indian rhinos, for example, and very low among cheetahs. Until recently, measurements of genetic diversity were applied mainly to domesticated species and populations held in zoos and botanical gardens, but increasingly these techniques are also being applied to wild species. Species diversity refers to the variety of species within a region. Such diversity can be measured in many ways, and scientists have not settled on the best method. The number of species in a region—its species "richness"—is one often-used measure, but a more precise measurement, "taxonomic diversity", also considers the relationship of species to one another. An island with two

Scanned with OKEN Scanner

species of birds and one species of lizard, for example, has greater taxonomic diversity than an island with three species of birds and no lizards. Ecosystem diversity is harder to measure than species or genetic diversity because the "boundaries" of communities—associations of species—and of ecosystems are elusive. Nevertheless, as long as a consistent set of criteria is used to define communities and ecosystems, their number and distribution can be measured. Until now, such schemes have been applied mainly at national and subnational levels, although some coarse global classifications have been proposed. Many other expressions of biodiversity can be important. These include the relative abundance of species, the age structure of populations, the pattern of communities within a region, changes in community composition and structure over time, and ecological processes such as predation, parasitism, and mutualism. To meet specific management and policy goals, it is crucial to examine not only compositional diversity—genes, species, and ecosystems—but also diversity in ecosystem structure and function.

Why Is Biodiversity Conservation Important?

Biodiversity conservation is unlike any other sustainable development issue, because loss of biodiversity is irreversible. Simply put, extinction is final; there is no second chance. Whereas with other issues, such as ozone depletion and climate change, there is the capacity, albeit highly contested among scientists, for the biosphere to recover, there is no recovery from extinction. And much of this loss is occurring before we have had a chance to even name the vast majority of taxa, much less to appreciate the unique services they provide within ecosystems. Nor do we know the complex interrelationships that exist between species, and between other species and our own survival. It may well be that taking out one species in a remote corner of the world may result in cascading extinctions worldwide. One example of this interrelatedness is animal pollination, required for the reproduction of most flowering plants. About 220 000 out of an estimated 240 000 species of plants that require pollination are dependent on an animal such as a bee or hummingbird to perform this vital function. Over 100 000 different animal species—bats, bees, beetles, birds, butterflies, and flies—are known to provide these essential pollination services that guarantee the continuation of plants in our croplands, backyard gardens, rangelands, meadows, and forests. And human food systems are vitally dependent upon pollination, as one-third of human food is derived from plants pollinated by wild pollinators.

Equally important is our reliance on biodiversity as a resource for human medicine. Of the top 150 prescription drugs used in the United States, 118 are based on natural resources: 74% from plants, 18% from fungi, 5% from bacteria, and 3% from one vertebrate (snake) species. Nine of the top ten drugs in this list are based on natural plant products. Globally, about 80% of the human population relies on traditional medical systems, and about 85% of traditional medicine involves the use of plant extracts. In addition, natural products extracted from many hundreds of species provide a wide variety of diverse inputs to human industries: gums and exudates, essential oils and flavorings, resins and oleoresins, dyes, tannins, vegetable fats and waxes, insecticides, and multitudes of other compounds.

- purification of air and water;
- mitigation of droughts and floods;
- generation and preservation of soils and renewal of their fertility;
- detoxification and decomposition of wastes;
- pollination of crops and natural vegetation;
- dispersal of seeds;
- cycling and movement of nutrients;

Scanned with OKEN Scanner

- control of the vast majority of potential agricultural pests;
- maintenance of functional diversity;
- protection of coastal shores from erosion by waves;
- protection from the sun's harmful ultravior

It is clear that human health and survival are dependent upon other species and key ecosystem services in the long-term. The conservation of specific information (genes), their libraries (species), and support systems (habitats) should be of urgent concern given the current changes in extinction rates caused by human impacts. As more and more keystone species disappear, these often being the ones most vulnerable to habitat destruction, we may well ask as a result of our changing role and growing numbers, whether we have positioned ourselves as the ultimate keystone species, both in a position to determine the survival of so many other species and dependent on them for our own survival. We now find ourselves with the unenviable responsibility for affecting not only the rate of extinction, but also for the maintenance of the many essential ecological processes on which we depend for our survival.

Conclusion

This is a critical moment in earth's history, a time when humanity must choose its future. Our planet earth is perhaps the only human habitat in the vast universe and we owe it to posterity to preserve the divine heritage of our biosphere without pollution, degradation and destruction. The long term perspective for sustainable development requires the broadbased participation of various stakeholders in policy formulation, decision-making and implementation at all levels in particular of issues of biological diversity and this must be encouraged. While progress towards sustainable development has been made through meetings, agreements and changes in environmental governance, real change has been slow. To effectively address environmental problems, policy-makers should design policies that tackle both pressures and the drivers behind them. Economic instruments such as market creation and charge systems may be used to help spur environmentally sustainable behavior.

Reference

1. Bahuguna V K. 2000. Forests in the Economy of the Rural Poor: An Estimation of the Dependency Level. Ambio 29(3):126-129

2. Bharath Kumar L B, Patil B L, Basavaraja H, Mundinamani S M, Mahajanashetty S B, and Megeri S N. 2011. Participation Behaviour of Indigenous People in Non-Timber Forest Products Extraction in Western Ghats Forests. Karnataka Journal of Agricultural Science. 24(2): 170–172

3. BSI, 2012. Botanical Survey of India. http://bsi.gov.in/ floristics.shtm (Accessed on 11.01.2012).

4. Deb, P. & Sundriyal, R.C.2007. Tree species gap phase performance in the buffer zone area of Namdapha National Park, Eastern Himalaya, India. Tropical Ecology. 48(2): 209-225,

5. Deb, S., Barbhuiya, A.R. Arunachalam, A. and Arunachalam, K. 2008. Ecological analysis of traditional agroforest and tropical forest in the foothills of Indian eastern Himalaya: vegetation, soil and microbial biomass. Tropical Ecology. 49(1): 73-78.

❑❑❑

Scanned with OKEN Scanner

29

उपेक्षित कामगारांची शैक्षणिक स्थिती

प्रा. दिलीप भिमराव गिते
इतिहास विभाग,
पंकज कला महाविद्यालय,चोपडा

भारतीय इतिहास लेखनातील उपेक्षित राहणाऱ्या घटकांपैकी एक घटक म्हणजे कामगारांचा इतिहास होय. भारतीय इतिहास नव्याने समाविष्ठ होणारे अनेक घटक आहेत. जसे की, शोषीत + [illegible](Subaltern History), महिला सबलीकरण व आंबेडकरवाद हे घटक नव्याने समाविष्ठ होत आहेत. मुख्य प्रवाहापासून दुर राहणाऱ्या घटकाना प्रवाहाचा केंद्रबिंदू बनवणे हा Subaltern History चा उद्देश आहे. याच शोषीत अंकित जनवादाच्या दृष्टीकोणातून भारतीय कामगाराच्या इतिहासाला डोळसपणे बघणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ज्या वैचारीकदृष्टीणे कामगाराच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास होणे गरजेचे होते त्या शक्तीनिशी व चिकित्सक वृत्तीने तो झाला नाही. त्यामुळे या विषयाला योग्य तो न्याय मिळाला नाही. कामगारांच्या शिक्षणासंबंधीच्या प्रश्नाबाबत चिकित्सक संशोधन होणे आवश्यक आहे. ज्यामध्ये प्रामुख्याने ब्रिटीश कालीन कामगारांच्या शैक्षणिक स्थिती संदर्भात शासनाचे काही नियम होते का? त्यांच्या कुटुंबात कोणी-कोणी शिक्षण घेतले होते. किती सदस्यानी उच्च शिक्षण घेतले होते. त्यांचे आपत्य कोणत्या शाळेत शिक्षण घेत होते. शासनाकडुन कोणत्या सोयी सुविधा मिळत होत्या. त्यांच्यामध्ये शिक्षण विषयक आवड निर्माण होण्यासाठी काही उपाय योजना होत्या का? कामगार ज्या क्षेत्रात काम करण्यासाठी इच्छुक आहे त्या संबंधी शिकवणी होत्या का? या प्रश्नाचा चिकित्सक वृत्तीने अभ्यास होणे गरजेचे आहे. मात्र विषयाला योग्य तो न्याय दिल्या गेला नाही. ब्रिटीश काळातील कामगाराची शैक्षणिक स्थिती अत्यंत बिकट राहलेली आहे. त्याकाळात त्यांच्याकडे मानवतावादी दृष्टीकोणतून बघीतल्या गेले नाही. त्यांना यंत्र म्हणूनच बघतील्या गेले. त्यांच्याकडुन अधिका-धिक काम कसे होईल ऐवढीच अपेक्षा ठेवल्या जात असे. शोषीत अंकित जनवादी दृष्टीकोणतून भारतीय कामगारांच्या शैक्षणिक स्थितीचा आढावा सदर शोधनिबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षण हे विकासाचे माध्यम आहे. मात्र कामगार वर्गाला शिक्षणापासून दुर राहावे लागले आहे. ब्रिटीश काळात कामगारांच्या पिढ्यानपिढ्या शिक्षणापासून वंचीत राहल्या आहेत. हा वर्ग रात्रंदिवस औद्योगीक क्षेत्रात अविरत काम करत राहला त्यामुळे त्यांच्या आपत्यांना शिक्षण मिळु शकले नाही. त्याकाळात शासना तर्फे मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध नव्हती यामुळे कामगार वर्गातील मुलांना शिक्षण घेणे शक्य नव्हते. त्या काळात कामगार वर्गाला दोन वेळचे जेवण मिळणे अवघड झाले होते. आशा परिस्थितीत ते रात्रंदिवस मिळेल ते काम करण्यास तयार असत, या धकाधकीच्या जीवनात त्यांना मुलाकडे लक्ष दिण्यासाठी वेळच नव्हता.कामगाराना आपल्या आपत्याशी बोलण्यासाठी महिना-महिना वेळ मिळत नव्हता. कारण सकाळी लवकर जाणे व रात्री उशिरा परत येणे यामुळे मुलांना भेटण्याचा योग दुर्लभच होता. मुले काय करतात याकडे फार कमी कामगारांचे लक्ष होते. कारण संसाराचा प्रपंच कसा चालवायचा याकडे त्यांचे अधिक लक्ष होते. कामाचा व्याप अधिक असल्या कारणास्तव त्या मिळालेल्या वेळेत आराम करणे गरजेचे वाटत होते. दिवसभर गिरणीत काम केल्यामुळे त्या आघाताचा परिणाम होत होता. त्यामुळे त्यांना आरामाची नितांत गरज होती. त्यामुळे मुलांच्या प्रश्नावर विचार करण्यासाठी त्यांच्याकडे वेळ राहत नव्हता. तसेच भांडवलदार व कारखानदार कामगारांच्या अपत्यांसाठी शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी उत्सुक नव्हते हा धनीक वर्ग तर पैसा कमवण्यांच्या मागे लागला होता. या वर्गाला कामगारांच्या कुटुंबांप्रती आस्ता नव्हती. कारखाण्यात काम करण्यासाठी काही महिलांसोबत ८ ते १० वर्षाचे आपत्य आले असता कारखानदार त्या आपत्यांकडुन विनामोबदला काम करून घेत, मात्र त्यांच्या शिक्षणासाठी काही आस्ता दाखवित नव्हते किंवा काही सोयी उपलब्ध करून देत नव्हते. आशा नैराश्यपुर्ण परिस्थितीत कामगार वर्ग शिक्षणापासुन उपेक्षित राहला. त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबांची अधोगती झाली. हा वर्ग सतत अन्याय व अत्याचाराचा बळी ठरला होता. ब्रिटीश काळात प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे असते तर कदाचीत कामगार वर्गात शिक्षणाचे प्रमाण अधिक वाढले असते. त्यांचा विकास झाला असता त्यामुळे त्यांना व्यवहारीक ज्ञान मिळाले असते, सत्य-असत्य यांचे ज्ञान मिळाले असते ज्यामुळे त्यांची पिळवणुक थांबली असती.

Scanned with OKEN Scanner

DBG · 2017-18

ब्रिटीश काळात कामगारासाठी औद्योगिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध असती तर कुशल व कौशल्यपूर्ण कामगार औद्योगिक क्षेत्रात मिळाला असता. परंतू या काळात कामगारांना औद्योगिक शिक्षण देणारी संस्था नव्हती पर्यायाने अकुशल कामगार औद्योगिक क्षेत्रात काम करतांना दिसतो. औद्योगिक शिक्षण संस्था स्थापन झाली असती तर भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचे नविन रुप बघायला मिळाले असते ह्या क्षेत्रात काम करणारे कामगार सुशिक्षित कौशल्यपूर्ण व कुशल गुण संपादीत असता. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झाला असता. उत्पादन प्रक्रियेत नाविन्यता निर्माण झाली असती काम करणाऱ्या पध्दतीत सहजता व जलदगती निर्माण झाली असती त्यामुळे कमी कालावधीत अधिक उत्पन्न निर्माण करणे सहजच सोपे झाले असते. मात्र या कालखंडात औद्योगिक शिक्षण देणारी संस्था नसल्या कारणास्तव अकुशल कामगार काम करतांना दिसतो. त्यामुळे अनेक ठिकाणी अपघात दिसतात. कामगारांना औद्योगिक प्रशिक्षण देणारी संस्था अस्तित्वात असती तर कदाचित कामगारांना आधुनिक ज्ञान संपादन करता आले असते. पर्यायाने त्यांना आपल्या कुटुंबाकडे अधिक वेळ देता आला असता. कुटुंबाची अव्हेलना टाळता आली असती. त्यांना उत्कृष्ठ व चांगले जीवन जगण्याचा अनुभव आला असता. तसेच अपघातामुळे कामगारांना अपंगत्व येत होते ते टाळता आले असते. औद्योगिक प्रशिक्षण देणारी संस्था नसल्या कारणास्तव कामगार हा उपेक्षित राहीला आहे.

भारतीय कामगार वर्गात शिक्षणाप्रती अनासता दिसून येते कारण ब्रिटीश काळात भारतीय कामगारांना दोन वेळचे जेवण मिळणेही अगत्याचे बनले होते. त्यासाठी रात्रंदिवस काम मिळविणे, मिळेल ते काम मिळेल त्या मजूरीत करण्याची वेळ कामगार वर्गावर होती कारण त्या काळात बहूतांश कामगार हे स्थलांतरीत होते. ग्रामीण भागात दुष्काळ पडल्या कारणास्तव उपजिविकेसाठी हा वर्ग शहराकडे आला होता. त्यामुळे मिळेल ते काम मिळेल त्या मजूरीत या वर्गाला करावे लागले त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबातील विद्यार्थी दसेत असणाऱ्या प्रत्येक घटकाला शिक्षणापासून वंचित राहावे लागले आहे. सुरुवातीला जेव्हा ते ग्रामीण भागातून शहरी भागात राहण्यासाठी गेले तेव्हा त्यांना राहण्याचा प्रश्न भेडसावला तो कसातरी सोडण्याचा प्रयत्न त्यांना केला मुंबई ईलाख्यात १० = १० च्या खोलीमध्ये दोन दोन कुटुंब राहत होते त्याच्या राहण्याची जागा अतिशय गलीच्छ होती. तेथेच सांडपाणी घाणीचे साम्राज्य अशा वातावरणात ते स्थिरावले त्यात त्यांना शिक्षणाचें काय? अशा अनेक अडचणीमुळे भारतीय कामगार वर्गात शिक्षण हे दुरच राहले आहे. अशी परिस्थिती असतांना त्यांना उपजिविकेसाठी कमवायचे की शिक्षण घ्यायचे हा मोठा गंभीर प्रश्न त्यांच्यापुढे आवआणून उभा होता. अशा या अडचणीच्या काळात त्यांना भांडवलदार, कारखानदार व सरकार यांच्याकडून काहीच मदत मिळाली नाही. आजच्याप्रमाणे सरकारी मदत त्यांना मिळाली असती तर कदाचित भारतातील शिक्षणाचे प्रमाण अधिक असते. त्या काळातील पिढ्यानपिढ्या शिक्षणापासून वंचित राहील्या. भारतीय कामागार वर्ग असुक्षित राहल्या कारणास्तव त्यांची अधिक पिळवणूक झाली. कारण भांडवलदार, कारखानदार व मध्यस्थी वर्गाने त्यांच्या अज्ञानाचा वेळोवेळी गैरफायदा घेतला. त्यांना कायद्याचे ज्ञान नसल्या कारणास्तव कामगार वर्गाला सांगेल ते काम जबरदस्तीने करावे लागत होते. हे काम करणे तुम्हाला बंधनकारक आहे. हे कायद्यामध्ये आहे असे अनेक वेळा त्यांना सांगितले जायचे. हा कामगार वर्ग निमुटपणे सदैव काम करत होता. कामगार वर्ग हा थोडा जरी सुशिक्षित असता तर कदाचित त्यांची पिळवणूक कमी झाली असती. त्यांच्या या अज्ञानामुळे अनेक कारखानदार त्यांच्या पगारामध्ये गफलत करत होते. त्यांचा पगार कापण्याचे प्रकार अनेकवेळा होत होते. हे सर्व फक्त अज्ञानामुळे झाले ब्रिटीश काळातील कामगार वर्ग नेहमी करीता उपेक्षितच राहला.

निष्कर्ष :-

१. ब्रिटीश काळातील कामगार शैक्षणिक दृष्ट्या उपेक्षित राहला.
२. भांडवलदार व कारखानदारांनी कामगारांच्या शैक्षणिकतेचा गैरफायदा घेतला.
३. अज्ञानामुळे कामी पगारावर कामगारांना काम करावे लागले.
४. नैसर्गिक आपत्तीमुळे कामगार ग्रामीण भागातून शहरीभागात स्थलांतरीत झाला पर्यायाने शिक्षणापासून वंचित राहीला.
५. कामगाराच्या मुलांप्रती सरकारचे शैक्षणिक धोरण नव्हते.
६. भांडवलदार व कारखानदारांनी कामगारांच्या मुलांसाठी शैक्षणिक सोयी उपलब्ध करुन दिल्या नाहीत.
७. अज्ञानामुळे कामगारांची वेळोवेळी फसवणूक झाली.
८. शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध नसल्याकारणास्तव अनेक पिढ्या बरबाद झाल्या.

Scanned with OKEN Scanner

सबल्टर्न इतिहास लेखन पध्दती : एक नविन प्रवाह

– प्रा. दिलीप भिमराव गिन्हे
इतिहास विभाग
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा

भारतीय इतिहास लेखनात आज नव्याने अनेक प्रवाह रुढ होताना दिसत आहेत. भारतात प्राचीन,मध्ययुगीन आणि आधुनिक इतिहासाचे या आधारे पुनरलेखन होत आहे. भारतीय इतिहास लेखनामध्ये वंचिताचा, उपेक्षितांचा, स्त्रियांचा आणि अशिक्षितांचा इतिहास खराखुरा लिहला गेला नाही. म्हणूनच या सर्व घटकांचा सत्य इतिहास जगापुढे आणण्याची धडपड अनेक इतिहास संशोधक करीत आहेत. हे सर्व संशोधक विविध जाती धर्मातील, वर्गातील असल्याचे दिसून येते. डॉ. आ.ह. साळुंखे. डॉ. जयसिंगराव पवार, डॉ. मा.म. देशमुख, कॅ. शरद पाटील, सुमित सरकार, रणजीत गुहा, अंतोनिओ ग्रॅमची, डॉ.उमेश बगाडे, डॉ.निरज साळुंखे इत्यादी इतिहासकारानी इतिहासाची पुर्नरमांडणी करून भारतीय इतिहासाची रूपरेखा बदलुन टाकली. आजूनही अनेक समाजघटक इतिहासाच्या मुख्य प्रवाहपासुन वंचित राहले आहेत. त्यांच्यावर संशोधन होऊन त्यांना इतिहासाच्या प्रवाहात आणण्याचे काम सबल्टर्न इतिहासकार करतानां दिसत आहेत.

भारतीय इतिहास लेखन प्रवाह पारंपारिक पध्दतीच्या बाहेर इतिहास लेखन करतांना दिसतो. प्राचीन काळापासून १९८० पर्यंत भारतीय इतिहास लेखनात फक्त राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व राजघराण्याचा इतिहास लिहला जात होता. मात्र याकाळानंतर भारतीय इतिहास लेखन पध्दतीत नव्याने तीन प्रवाह रुढ होतांना दिसतात. ज्यामध्ये शोषित अंकित जनवाद (Subaltern History) स्त्रीवाद व आंबेडकरवाद हे नवीन प्रवाह इतिहास लेखनात रुढ होत आहेत. यापैकी एक म्हणजे Subaltern History होय. यालाच शोषीत अंकित जनवाद, वंचितांचा इतिहास, उपेक्षीतांचा इतिहास, तळागाळातील व्यक्तींचा इतिहास इत्यादी नावाने ओळखतात. या इतिहास लेखन पध्दतीत तळागाळातील व उपेक्षीत जनतेचा विचार केला जातो. वंचित घटक हा केंद्रबिंदू असतो. मुख्य इतिहास लेखनाच्या प्रवाहातून दूर अंतरावर राहण्याऱ्या घटकाला इतिहास लेखनाचा केंद्रबिंदू बनविणे, त्यावंचित घटकाला न्याय मिळवून देणे. अशा घटकाला प्रकाशझोतात आणण्याचे काम शोषीत अंकित जनवादी इतिहासकार करतांना दिसतात. अशा वंचित घटकाचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. यामुळे संबंधित घटकाला योग्य तो न्याय मिळेल व प्रत्येकाच्या कार्यकर्तृत्वाला योग्य न्याय देण्याचे काम नवइतिहासकार करतांना दिसतात. जागतिक पातळीवर Subaltern History हा नवीन प्रवाह अॅन्टोनियो ग्रॅमची यांनी विकसीत केला. त्यांनी १९३९ च्या दुसऱ्या महायुध्दातील कैद्यांची कैफीयत मांडली आहे. या लेखन प्रवाहाला Subaltern History च्या चौकटीत रेखाटल्या गेले आहे. या लेखन प्रवाहामुळे दुसऱ्या महायुध्दातील कैद्यांना न्याय मिळाला होता. त्यांना निर्दोश मुक्त करण्यात आले होते.

भारतीय इतिहासात प्रा. रणजित गुहा यांनी यापध्दतीच्या चौकटीत इतिहास लेखन केले. गुहा यांनी १९८० च्या दशकात सुरुवातीला ही संकल्पना भारतीय समाज स्थितीच्या संदर्भात सर्वप्रथम वापरली. त्यांनी सबल्टर्न स्टडीज् शिर्षकाखाली रायटींग्ज ऑन साऊथ एशियन हिस्ट्री अॅन्ड सोसायटी या मालिकेत अनेक ग्रंथांचे लेखन केले आहे. या लेखनाच्या माध्यमातून तळागाळातील शोषितांचा इतिहास भारतीय इतिहासाच्या मुख्य प्रवाह समोर आणला.

सबल्टर्न हा शब्द नसून ती एक संकल्पना आहे. सबाल्टर्नइतिहासामध्ये प्रामुख्याने उपेक्षित घटकांचा अभ्यास केला जातो. ज्या लोकांना वर्ग शोषितेची जाणीव नाही अशा लोकांना या संकल्पनेत रेखाटल्या जाते. सबल्टर्नइतिहासकारांनी प्रस्थापित इतिहास लेखन प्रवाहाची चिकित्सा वसाहतवादी, मार्क्सवादी, राष्ट्रवादी तत्व पध्दतीपुरती मर्यादित न ठेवता आधुनिकोत्तर व नवमार्क्सवादी इतिहास पध्दतीच्या बरोबरीने शोषित अंकितांचा इतिहास समोर आणण्याचे काम या इतिहासकारांनी केले आहे. यामध्ये अभिजनवादाला महत्व न देता. शोषित अंकिताच्या जाणीवेला केंद्रस्थानी ठेवून आपल्या संकल्पनेचा एकूणचा ढाचा बनविलेला आहे. ही संकल्पना सर्वप्रथम इंग्लंडमध्ये मांडली गेली. History from Down below ह्या शिर्षकाखाली लेखन केले गेले. यालेखात वंचितांना न्याय देण्याचे काम केले गेले होते.

सबाल्टर्नइतिहास प्रवाहाचे प्रमुख उद्दीष्ट्ये

१) तळागाळातील व्यक्तीच्या कर्तृत्वाची जाणीव समाजापुढे ठेवणे.

२) पारंपारिक पध्दतीला सोडून नव्याने लिखाण करणे.

३) अभिजन वर्ग म्हणजे प्रभुत्व गाजविणाऱ्या वर्गाने समाजातील समाजातील गरजू लोकांचे शोषण करतांना प्रभुत्व गाजवतात त्यांचा इतिहास स्पष्ट करणे.

४) वंचित, शोषित गटांचा इतिहास म्हणजे केवळ त्यांचा कर्माचा, कृतीचा इतिहास नव्हे, तर कृती मागील त्यांची मानसिकता त्यांच्या अंतप्रेरणा जीवनपध्दती, जीवनमूल्य, रुढ संख्या व अनुभवजन्य शहाणपणा यांचाही विचार निगडीचा आहे. यासर्व गोष्टींचा शोध घेणे.

५) अभिजन ही संज्ञा प्रभूत्व गाजविणाऱ्या गटांची निर्देशक आहे. यापेक्षा प्रत्येक्ष कामकरणाऱ्या घटकाला मोठ्या चळवळीत व उठावातले खरे कर्ते असतात म्हणून त्यांना केंद्रस्थानी घेऊन इतिहास लिखाण करणे.

६) उच्चभ्रू वर्गातील व्यक्तीचे कार्यशुन्य असतांना त्यांनाच इतिहास लेखनाचा केंद्रबिंदू बनविला जातो. यापध्दतीचा विरोध करुन तळागाळातील व्यक्ती इतिहासाचा केंद्रबिंदू बनविणे.

Scanned with OKEN Scanner

सबल्टर्न पध्दतीने इतिहासाची मांडणी १९८० पर्यंत का होवू शकली नाही? असा प्रश्न निर्माण झाला. व त्या प्रश्नाच्या उत्तराचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला तर त्याचे उत्तर असे सापडले की, आतापर्यंत वंचितांच्या इतिहासाची नोंद घेतली गेली नाही. कारण उपलब्ध इतिहासाच्या साधनांवर प्रस्थापित वंचित गट सत्ताधारी अभिजनवादी गटाचाच प्रभाव दिसतो. लेखनीचा अधिकार काही विशिष्ट गटाकडे होता. त्यांनी लेखनीच्या माध्यमातून प्रत्येक घटनेला आपल्या मर्जीप्रमाणे रेखाटण्याचे काम केले. त्यांनी सर्वसामान्य व तळागाळातील व्यक्तींचा कार्यकर्तृत्वाला लेखनीच्या चौकटीत रेखाटले नाही. ताम्रपट सापडले पण त्यात प्रचंड सत्ता संचित असलेल्या राजामहाराजांनी समाजातल्या अभिजन गटांपैकी कुणालातरी जमीन दान देऊन त्याच्याकडे असलेल्या संचितात अधिक भर घातली या झाल्या प्रकरणात वंचित गटाला कुठेही संबंध आला नाही. म्हणजेच ताम्रपट निर्मितीमध्ये उच्चभ्रू गटाने हस्तक्षेप केल्याचे नाकारता येत नाही. प्राचीन शिलालेख, भुर्जपत्र, ताम्रपटातून तळागाळातील समाजाचा इतिहास लिहण्यासाठी उपयुक्त अशी कोणतीही माहिती सहजरीत्या हाती येत नाही. इतिहास लिखाणाला पुरावा महत्वाचा असतो. पुरावा नाही तर इतिहास नाही "No Document No History" गोष्टीला अत्यंत महत्व आहे. या सर्व पुराव्यात कुठेतरी भूमिहीन वंचिताला एखादी जमीन दान दिल्याचा संदर्भ असेल तर त्यामर्यादेच्या वंचिताच्या इतिहासाला पुरक माहिती मिळेल असे काहीसे उदाहरण सापडतात. यासर्व गोष्टीमुळेच वंचितांच्याइतिहास लेखनाला मर्यादा येतात. सामान्य तळागाळातल्या माणसांचा वंचिताला इतिहास धुडाळायचा असेल तर त्यांचा इतिहासाची रुढ अर्थाची साधने आढळणारच नाही. मग यांची इतिहासाची नोंद होणार नाही का? तर होईल मात्र त्यासाठी कष्ट घ्यावे लागतील. इतिहास लेखनातल्या नव्या जाणिव त्यांच्या योगदानाची नोंद करु इच्छितात. नवनव्याने संशोधित प्रक्रीयेतून मौखिक परंपरा धुंडावली जात आहे. वंचिताचा इतिहास निरनिराळ्या वन्य जाती,भटक्या विमुक्त जाती, आदिवासी, वनवासी या परिप्रेक्षातून आल्या पाहिजेत हे काम वाटते तेवढे सोपे नाही. मात्र ते करणे आगत्याचे आहे. असे केल्याने योग्य पध्दतीने इतिहासाची मांडणी होईल. इतिहास लेखनाला सत्याचे स्वरुप येईल व वंचितांना योग्य न्याय मिळेल. हे होणे अत्यंत गरजेचे आहे. यामुळे मुळवासी भारतीयाचा इतिहास समोर येईल. हे सर्व वास्तवात आणण्याचे काम सबाल्टर्नवादी इतिहासकार करतांना दिसतात. म्हणजेच वंचितांचा अभ्यास काळाची गरज बनली आहे.

निष्कर्ष

१) तळागाळातील व्यक्ती सबल्टर्न इतिहास लेखनाचा केंद्रबिंदू असतो.
२) वंचिताचा इतिहास लेखनामुळे इतिहासाला नविन दिशा व आयाम मिळाला.
३) प्राचीन काळापासून चालत असलेली इतिहास लेखनाची पारंपारिक पध्दत नष्ट झाली.
४) History from down below या पध्दतीने इतिहास लिखाणाला सुरुवात झाली.
५) सबल्टर्न हा शब्द नसून ती एक व्यापक संकल्पना आहे.
६) सबल्टर्न इतिहास लिखाणामुळे वसाहतवादी, मार्क्सवादी, राष्ट्रवादी तत्वपध्दतीचा चिकित्सकपणे अभ्यास झाला व वास्तव समोर आले.
७) सबल्टर्न इतिहास लिखाणामुळे वसाहतवादी इतिहासकाराचे खरे स्वरूप समोर आले.
८) सबल्टर्न इतिहास लेखनामुळे इतिहासाचे पुर्नलेखन होण्यास सुरुवात झाली.
९) सबल्टर्न इतिहास लिखाणामुळे इतिहासकारांना इतिहास लिखाणाचे नवतंत्र अवगत झाले.
१०) या प्रवाहामुळे नविन इतिहासकारांना नवी दिशा प्राप्त होत आहे.
११) वर्तमान काळाच्या चष्मातून भूतकाळाचा इतिहास रेखाटला जातो. या पध्दतीने इतिहासाची मांडणी करण्यास या संकल्पनेचा अधिकाधिक उपयोग होईल.

संदर्भ

१. कार ई. एच.- इतिहास म्हणजे काय?अनु. लेले वि.गो. - कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९९४
२. देवप्रभाकर - इतिहास एक शास्त्र - कल्पना प्रकाशन, नांदेड, मार्च १९९७.
३. कोठेकर शांता - इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान - श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
४. डॉ. बगाडे उमेश - महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजाती प्रभूत्व - सुगावा प्रकाशन, पुणे - २००६
५. डॉ. गुप्त माणिकलाल - इतिहास स्वरुप, अवधारणाऐ एवं उपयोगिता - एटलांटिक पब्लीशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, नवी दिल्ली.
६. उमेश बगाडे - सबल्टर्न स्टडीज व भारतीय इतिहास लेखनातील स्थित्यंतर शोषित अंकितांचीस्वायत्त जाणीव व तिचे पोफळ राजकीय अर्थशास्त्र - समाज प्रबोधन पत्रिका - जुलै, सप्टेंबर -२००७
७. उमेश बगाडे - प्रतिक्रीया सबाल्टर्नच्या निमित्ताने संशोधक - वि.का.राजवडे- इतिहास संशोधक मंडळ, धुळे. - एप्रिल-जुन-१९९६.

Scanned with OKEN Scanner

32

IMPORTANCE OF GIS IN HIGHER EDUCATION

AJAY D. PATIL
DEPT. OF GEOGRAPHY,
PANKAJ ARTS COLLEGE, CHOPDA

****

Abstract:

This article presents a discussion of applications of GIS at various levels leading to decision making toward sustainable socioe conomic development and conservation of natural resources. The discussions focus on various aspects of database preparation, storage and retrieval formats, and output displays using various software. Examples involving interdisciplinary studies and socioe conomic and environmental sciences in various geographic regions are presented to demon strate potential applications of GIS. Constraints and limitations of GIS applications include the generalization of data for heterogeneous areas due to insufficient scale resolution, data incoherence from merging data from different sources without due regard to reliability of each source, and lack of quality data at resolutions suitable for specific applications. The potential for more GIS applications also exists. This calls for more GIS software and hardware research and better models describing precise natural process dynamics. These models can then be associated with GIS to produce maps for interactive multimedia use at all scales, which will optimize decision making.

Definition of GIS

A Geographic Information System (GIS) is a computer-based information system for input, management, analysis, and output of geographic data and information. It deals with collection, storage, retrieval, manipulation, analysis, and display of spatially related Information.

Concept

GIS stands for Geographic Information System. Geographic refers to earth science, which studies regions, resources, people, etc. Earth has a spatial component. The land extends in all directions, within which all things or attributes exist. Anything happening or existing in space is spatial or spatially distributed. It must have a geographic reference that is, be geo-referenced. Also, there must be definable boundaries or limits in space. Information is simply any facts or data about a given space on Earth. Examples include slope, rainfall amounts, population, road networks, and vegetation. These may collectively be referred to as attributes, factors, or variables within a defined space on Earth, e.g., the location, country, drainage basin, etc. Systems are a structured set of objects or parts that are related to one another or which operate together as one whole unit.

Role:

A GIS is required for creating awareness of environmental conditions for various applications including policy making. This involves the use of data. A GIS will, in general, have a means of inputting data into a database, editing the data, displaying information stored in the database, and performing certain calculations including sorting of the data in the database. The nature of the data stored and the analytical and modeling capacity of a GIS will determine the solution to particular problems related to floods or land use planning or other potential needs. Data storage may be in a grid cell system or polygon system. In the grid system, the area of interest is broken up into square or rectangular grid pattern with data types and values associated with each grid cell. The polygon systems resulting from exact presentation of boundaries of areas, points, and

Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research journal | December 2017 Special Issue/ 02 | 0113

lines is used to store maps at different scales or with different projections. The polygon system is extensively used in computerized cartography. The grid system, in which analytical procedures are handled on a cell by cell basis with differing data attributes associated with each cell, is superior to the polygon system.

GIS Data Format

The spatial referencing systems allow recording and storage of various types of geographic information. The geographic entities or objects in a GIS are based on spatial and thematic data types. The spatial data types constitute geometric and topological data. The geometric data, which may be positional or shape data, are quantitative. They are used to represent coordinates and line equations. Topological data describe relationships among the geometric data and do not need to be stored explicitly since they can be derived from geometric data. Examples of topological relationships include connectivity, adjacency, and inclusion.

Vector Format

Vector fields within a GIS involve the use of separate components of vectors: the length of unit vector along each of the relevant axes in two or three dimensions (distance) and magnitude. Cell grids and even polygons can be used to identify the location of vectors. Mapping between data models and data structures takes the form of polygons, TIN, contours, or point grids.

Raster Format

In raster format, it is easier to perform overlays and update operations than with vector data structures. Each grid cell is referenced by a row and a column number representing the type or value of the attribute of interest. When data are input into the GIS, the axis is aligned in the N–S direction and the origin is identified with the Universal Transverse Mercator (UTM) grid to facilitate referencing. Raster or grid cell format is appropriate for data capture techniques like remote sensing, scanning of existing documents (maps or aerial photographs), and image processing in general. Mapping between data models for raster format takes the form of grid cells and point grids.

Functionality of GIS

GIS functionality refers to the set of functions that a GIS can perform. The GIS provides the following set of capabilities for spatially referenced land related data and information: data input, data storage and retrieval, data manipulation and analysis, and data output and reporting.

Data Input

This function involves the identification and collection of data necessary for processing in the GIS as obtained from the various sources. These data are entered and verified using scanners, digitizers, and graphic displays driven by appropriate software. Part of the data input may also include format conversion, error detection, and topology construction.

Keyboard

Attributes data are commonly entered by keyboard during manual digitizing or as a separate operation in which the attributes are entered with a code to indicate the spatial element they describe. The attribute file is subsequently linked to the spatial data. Manual digitizing is the most widely used method for entering spatial data from maps.

Manual Digitizing

In manual digitizing, the map is affixed to a digitizing table and a pointing device is used to trace the map features. To digitize, data are registered on the digitizing table, then input into the GIS, transformed to standardized world coordinates, and finally, the various features are assigned attributes. The steps followed are:

(a) Preparing the map sheets. The features to include are marked in pencil.

(b) Digitize the coverage by moving the digitizer as accurately as possible along features.

Scanned with OKEN Scanner

(c) Identifying and correcting errors in digitizing.

(d) Define features and build topology by ensuring no overlap in features.

(e) Assign attributes to coverage features such as river names, vegetation types, and location information.

Scanning

A scan of a digital image of the map is produced by moving an electronic detector across the map surface.

Import of Existing Digital Files

This involves converting information using a computer text editor to create flat files that list a series of data coordinates. To produce a land use map, for example, classified remotely sensed imagery is used together with digitized topographic detail and point data from a flat file. Import of digital files allows one to combine classified data for a particular geographical area with other geographic referenced data sets for the same area.

Data Storage and Retrieval

The purpose of data storage and retrieval is to organize the data in a topogra phically structured form so that it can easily be retrieved for subsequent manipulation, analysis, and display. In addition to supporting multiple users and databases, security and data integrity are ensured

Data Manipulation and Analysis

This functional component performs a number of tasks, mainly geometric calculations, map-overlay computations, network analysis, and production of estimates of parameters for transfer to external analytical models; all through user-defined rules (see Analysis and Utility of Monitoring Data). Through various operations, this function enables the use of spatial and non spatial data contained in the GIS database to answer questions about the real world. Stored map layers in the database need to be updated, edited, and manipulated for desired results. Analysis may involve overlaying several map layers, and selecting, retrieving, and extracting certain measurements from the data. These functions are performed by GIS system software commands. By conducting a series of GIS processing operations, it becomes possible to answer queries for a GIS system. For example, the are as most prone to erosion when changes in vegetation cover are made within a watershed can be identified, and how much agricultural land or forest area will be lost when building a road by selecting alternative routes can be quantified.

Data Output and Reporting

Output for all or selected portions of the spatial database are displayed using standard or cartographic formats (see Regional and Global Geoinformation Systems). Various hardware devices, such as plotters, displays, and printers, may be used for output presentation of maps, tables, and figures. Information is thus presented in a form suitable to the user, usually in either hard copy, "softcopy," or using electronic files or format. Hardcopy outputs are permanent means of display. The information is printed on paper, photographic film, or similar material. Maps and tables are commonly output in this format. "Softcopy" output refers to viewing on a computer monitor. It may be text or graphic and in monochrome or color. Softcopy outputs are used to preview data before final hardcopy output.

Conclusion:

Constraints and limitations of GIS applications include the generalization of data for heterogeneous areas due to insufficient scale resolution, data incoherence from merging data from different sources without due regard to reliability of each source, and lack of quality data at resolutions suitable for specific applications. The potential for more GIS applications also exists. This calls for more GIS software and hardware research and better models describing precise natural process

Scanned with OKEN Scanner

dynamics. These models can then be associated with GIS to produce maps for interactive multimedia use at all scales, which will optimize decision making.

References:

1. H.H. Singh : Geography and Environ mental Issues and Challenges.
2. Mohammad Shafi and Mehdi Raz: Spectrum of Modern Geography.
3. P.B. Saxena : Modern Approach in Geography.
4. www.thegeographerofindia.org
5. www.nationalgeography.in

❑❑❑

33

Women in Higher Education

Mr. Anant V Deshmukh

Bhagini Mandal Chopda's College of Social Work, Chopda, Dist:Jalgaon

****

Abstract

This paper analysis the status of women in Higher education in India. As per 2015-16 Higher education statistics In 799 Universities of India total population in higher education is 3,45,84,781 and hold the second position in the world of having highest population.654546883 (48.4%) Today the population of India is 1,346,876,084 and out of total population there is 654546883 (48.4%) female population in total population.

But if we analyze the current status of Indian women with other countries of the world than we can realize that the scene is not even satisfactory but the worst. Indian women generally faced all types of barriers to success like impact of caste, customs and traditions, illiteracy, domestic violence, lack of motivation and support and many more. India is country where women are socially dominated. For harmonious development of country women should attempt each and every steps of education and go hand by hand and shoulder to shoulder with men. There will a need of higher education to women for empowerment and nation building.

Key words: Higher education, UGC, Women Empowerment

Introduction :-

In India, providing education to all the citizens is a constitutional commitment. The principal of gender equality is enshrined in the Indian constitution, in its Preamble, Funda

Vol - 08, Special Issue - 08, Feb. 2018, ISSN-2230-9578

Impact of New Techniques on Indian Agriculture Field

Ajay D. Patil
Pankaj Arts College, Chopda.

Introduction

Agriculture sector has a big contribution in the economic development of India. A large population in India depends on agriculture to fulfill their livelihood. Indian agriculture put in 16% of theoverall GDP and gives up the employment to approximately 52% of the population . India occupies the second highest position worldwide in the farm output. The primary agriculture based produce in India are fruits like mango and banana, crops like wheat, sugarcane, pulses, ginger, turmeric, cashew nut, groundnut, black pepper, cotton etc. Besides all these, milk and coconut is also produced at a big level. Agriculture in India is blessed with a variety of pros such as wider cultivable land, 20 agroclimatic regions, 46 soil types, sufficient agribusiness system and suitable seasons for different crops .Therefore, under a vast agricultural diversity, a strong information assistance and knowledge system is required for the farming community to achieve the goals. Moreover, Indian agriculture is largely dependent on the natural resources and conducive weather conditions. Therefore, accurate and timely information is vital to the agricultural processes. In the recent time, eAgriculture which includes the use of electronic equipments and IT based applications has provided a major push to the ease and success of agriculture in India. The goal of eAgriculture is to allow the farmers to be directly

India's Agriculture Sector

India ranks 2nd world wide in farm output. Agriculture and allied sectors like forestry and fisheries accounted 13.7% of the GDP (Gross Domestic Production) in 2013, and employed 50% of the workforce. The irrigation infrastructure includes a network of canals from rivers, ground water, well based systems, tanks and other rain water harvesting products for agriculture activities. Today ground system is the largest, covering – 160 million ha of cultivated land in India with 39 million ha irrigated by ground water, 22 million ha by irrigated canals and about two third of cultivation in India is still depending on monsoon.

"The earth, the land and the water are not an inheritance from our forefathers but on loan from our children. So, we have to handover to them at least as it was handed over to us." - Mahatama Gandhi

India is the world's largest producer of fresh fruits and vegetables, milk, major spices, various crops such as jute, staples such as millets and castor oil seed. It is also the second largest producer of wheat and rice. The average size of the around 138 million farms was around 1.15 ha in 2010/11 and average size of large-scale farmers' farms (170.000) is around 37 ha in 2016 (BMEL India country report 2016). Agricultural extension has only one extension worker per 800-1000 farmers and degree of mechanization reaches less than 50% (BMEL India country report 2016). Indicators of water stress and scarcity are generally used to reflect the overall water availability in a country or a region.

Droughts and their impact

Droughts have severe impacts on economy, society and environment affecting crops, irrigation, livestock, wildlife, soil, health problems, public safety ultimately leading to severe loss to human life. Drought in India has resulted in millions of deaths over the course of the 18th, 19th , and 20th centuries. The latest findings suggest that while there have been alternate dry and wet spells over the past three decades, the frequency of occurrence of drought years has significantly increased in India. The period between 1950 and 1989 had 10 drought years, while there have been 5 droughts in the last 16 years (since 2000). According to meteorologists the frequency is set to increase between 2020 and 2049.3 Indian agriculture is crucially dependent on the local climate: favorable southwest summer monsoon is critical in securing water for irrigating crops. In some parts of India, the lack of monsoons result in water shortages, resulting in below-average crop yields.

Groundwater and surface water use for agriculture

Although overall development of groundwater (groundwater draft as a proportion of the total availability) is 62%, there exists wide regional variability. Over-dependence on groundwater beyond sustainable level use has resulted into significant decline in the groundwater table, especially in northwest India. The Central Groundwater Board has categorised 16.2 % of the total assessment units: Blocks, Mandals or Talukas7 numbering 6607 as 'Over-exploited'. It has categorized an additional 14% as either at 'critical' or 'semi-critical' stage. Most of the overexploited blocks are in northwest region of the country. The unsustainable groundwater use necessitates demand management and supply augmentation measures for improved water use efficiency in agriculture sector. On the other hand, Eastern region, where groundwater utilization is on a limited scale, offer greater scope for harnessing the benefits of groundwater usage to improve crop yields. Linkage of Canals (use of surface water): building storage reservoirs on rivers and connecting them to other parts of the country can impose reduction in regional imbalances and provide lot of benefits by way of additional irrigation, domestic and industrial water supply, hydropower generation, navigational facilities etc.

Rainbow revolution holds the key

The first major barrier to overcome is declining

Scanned with OKEN Scanner

productivity. Data from 2013 reveals that India's average yield of cereal per hectare is far less than that of many countries (including several low income countries), but the difference is huge when compared to China. For instance, our average yield per hectare is 39% below than that of China and for rice this figure is 46%. Even Bangladesh, Vietnam and Indonesia fare better than India in case of rice yield. Further, there is a huge inter-regional variation; the wheat and rice yield from Haryana and Punjab is much higher than from the other states.

In order to cross the declining productivity barrier there is a need to herald a rainbow revolution by making a shift from wheat-rice cycle to other cereals and pulses. Since wheat and rice coupled with other crops are backed by minimum support prices (MSP) and input subsidy (whether water, fertiliser or power) regime, there is a huge incentive for the farmers in the irrigated region of Northwest India to grow these crops.

Per drop more crop

The second major barrier is the scarcity of two major resources for agriculture – cultivable land and water. While the cultivable land per person is declining because of the fragmentation of farms due to rising population, India also has much less per capita water as compared to other leading agrarian countries. This problem exacerbated because India has been exporting virtual water embedded in crops, which is marked by its feature of non-replenishment. Once it is exported, it cannot be recovered. According to a report by Prashant Goswami and Shiv Narayan Nishad, in 2010, India exported about 25 cu km of water embedded in its agriculture exports, which is about 1% of the available water every year.

Given this scenario, it is time to make a shift to micro irrigation so that the efficient and judicious use of scarce water resources can be made. A study conducted by the National Mission for Sustainable Agriculture on micro irrigation in 64 districts of 13 states (Andhra Pradesh, Bihar, Chhattisgarh, Gujarat, Haryana, Karnataka, Maharashtra, Odisha, Rajasthan, Tamil Nadu, Sikkim, Uttar Pradesh and Uttarakhand), reveals that there were significant reductions in the use of water and fertiliser but the yield of crops increased up to 45% in wheat, 20% in gram and 40% in soybean. However, high initial costs deter farmers to adopt this technology. While big farmers can easily avail this technology, the government should consider giving subsidies to small farmers to boost the adoption of this technology.

R & D is the future

One of the major barriers to boosting farm productivity is the lack of new technologies and major breakthroughs. While the National Agriculture Research System played a major role in the green revolution, in recent years there hasn't been any major breakthrough in research. One of the main reasons for this is the lack of financial resources.

If we compare the data of the percentage of agricultural GDP spending on research and development in Asia, then the figures are revealing. While India spent 31% of its agricultural GDP on research and development in 2010, in the same year China spent almost double than amount. Even our neighbour Bangladesh spent 38% of its agricultural GDP on research and development in that year. As a result of this resource crunch there has not been diffusion of new agricultural innovations and practices that is critical for enhancing farm productivity. Further, there is a lack of interest of students in pursuing research in agriculture. As the Economic Survey notes, even in states where agriculture is relatively more important (as measured by their share of agriculture in state GDP), agriculture education is especially weak if measured by the number of students enrolled in agricultural universities. There has also not been any major contribution from the private sector towards research and development. Government should thus woo private players by giving them incentives to play a major role in agricultural research and development.

Conclusions

Indian agriculture forms the back bone of Indian economy and despite concerted industrialization in the last six decades, agriculture occupies a place of pride. Being the largest industry in the country it provides employments to around 65% of the total workforce in the country. But in the recent year, its share in the GDP has declined to 18% in 2008-09. There is lot of scope for improvement in this sector. Summarizing the important points we can conclude that 1. Indian agriculture needs shift itself from traditional approach to scientific approach. Indian agriculture should focus on market oriented produces rather than self sufficiency of food grains. Indian agriculture needs to adapt technological and research oriented environment instead of struggling in traditional and superstitious environment. Indian government should provide modern technology access to the rural farmers along with knowledge of markets and export potential.

Refrences

1. B. Deyannavar S., V. S. Rajpurohit ans K. P. Sambrekar, "A Survey on Cloud Based Framework for Providing Updates on Agricultural Products", International Journal of Emerging Technology in Computer Science & Electronics, Vol. 14 (2), 2015.
2. S. Chaudhary, M. Bhise, A. Banerjee, A. Goyal and C. Moradiya, "Agro Advisory System for Cotton Crop", 7th International Conference on Communication Systems and Networks (COMSNETS), January 6-10, 2015.
3. S. Sarangi, J. Umadikar and S. Kar, "Automation of Agriculture Support Systems using Wisekar: Case study of a crop disease advisory service", Computers and Electronics in Agriculture, February 16, 2016.
4. www.eagriculture.org
5. www.agritalkindia.com

References-

1) Aulton M.E, Pharmaceutics –The Design and Manufacturing of Medicines, Churchill Livingstone Elsevier publication, 3rd edition, 2007, page no 452

2) Patrick J. Sinko : Martin's Physical Pharmacy and Pharmaceutical Sciences, Sixth Edition, page no.581

□□□

19

ROLE OF TECHNOLOGY ON INDIAN AGRICULTURE IN MODERN ERA

Prof. Ajay D. Patil
Asst. Prof.
Dept. Of Geography
Pankaj Arts College Chopda

****

Abstract

Modern agriculture has made impressive contribution in increasing food grain production in the country. The country could achieve self-sufficiency in food grain production by using modern methods of agriculture using better quality of seed, proper irrigation and adequate supply of plant nutrients by using chemical fertilizers and control of pests and diseases in crop plants by using pesticides. It has also involved modern cultivation practices using tractors, combine harvesters and tube wells for irrigation. Rapid growth in food grain production from using seeds of high yielding variety is termed as Green Revolution. Protection of air, water, soil and human health while producing bumper crops should be the prime concern of modern agriculture.

WHAT IS GREEN REVOLUTION

The term "Green revolution" refers to substantial increase in grain yield obtained by plant breeders by developing new crop varieties. The high yielding varieties (HYVs) of wheat and rice have been the key elements in green revolution. It was in March 1968 that the director of the US Agency for International Development (USAID), William Gand, first used the phrase "green revolution", to describe the great gains in yields of rice, wheat, maize and other crops through the use of high yielding varieties (HYVs). Specifically the term "green revolution" refers

Scanned with OKEN Scanner

to wheat and rice but some agricultural scientists even include maize, soyabean and sugarcane where spectacular gains in yield have occurred. The factors which have helped to bring about the green revolution are:

• introduction of high yielding varieties of crops.

• multiple cropping, better irrigation and sufficient supply of fertilizers.

• use of crop protection measures against disease and pest.

• transfer of the technology of scientific farming from research farms to village farmers.

• better arrangements for transporting farm produce from fields to the market. Spectacular increase in the yield of crops, particularly cereals, through the application of modern techniques in agriculture is called green revolution.

Introduction of High Yielding Varieties (HYV) in India

The average national yield of wheat has remained at 800 kg/ha which was very low as compared to the wheat yields of agriculturally advanced countries. MS Swaminathan former Director General of ICAR (Indian Council of Agricultural Research) made a theoretical analysis of the factors responsible for the yield stagnation as well as instability in crop production. He stressed the need for reorientation of the entire breeding programme as the very morphological and physiological structure of tall varieties prevented any type of break through in the yield. Through extensive wheat breeding programmes carried out during , new amber seeded, high yielding dwarf wheat varieties were developed. The important high yielding varieties include 'Kalyan Sona', 'Sharbati, Sonara', 'Sonalika' were released. These varieties responded favourably to fertilizer and irrigation.

FERTILIZERS AND PESTICIDES

Fertilizers Fertilizers are substances that are generally applied to soil to promote healthy growth of plants. Fertilizers restore the lost plant nutrients in the soil. Farmers use both organic fertilizers produced from plant and animal wastes as well as commercial chemical fertilizers produced from various inorganic compounds. Fertilizers are mainly applied through the soil to be absorbed by plant roots; it can also be applied as foliar spray to be absorbed by leaves.Chemical fertilizers are generally of the following types:

(a) Nitrogenous fertilizers: Nitrogen containing fertilizers e.g. ammonium sulphate, ammonium nitrate and urea.

(b) Phosphate fertilizers: Phosphate containing fertilizers e.g. ammonium phosphate, calcium dihydrogen phosphate (superphos phate)

(c) Potassium fertilizers: Potassium containing fertilizers e.g. potassium sulphate and potassium nitrate. Nitrogenous fertilizers promote plant growth and are essential for food production. But they should be used judiciously.

• **Organic fertilizers**

Organic fertilizer is produced from plants and animal waste matter by biological degradation by microorganisms. This is known as manure or compost and is produced from cattle dung and other animal wastes or from fallen leaves, twigs and other vegetable wastes by biodegradation by microorganisms. Organic fertilizers or manure or compost are environment friendly as it does not cause any type of pollution either to the soil or to water. Organic fertilizers enrich the soil with nutrients and improves the overall quality of the soil like soil texture, soil aeration and water holding capacity.

• **Pesticides**

Pesticides are chemicals which have been developed to kill or control organisms called pests which are unwanted by man especially in agriculture. Modern pesticides increase food supplies, increase profits for farmers and are safe if used properly. Pesticides control most pests quickly and have a long shelf life and are easily shipped and applied. When genetic resistance occurs farmers can use

Scanned with OKEN Scanner

stronger doses or switch to other pesticides.

NEED FOR USE OF SUPERIOR QUALITY SEEDS

Increasing production in limited land area requires the use of superior quality seeds. Improving the quality of seeds by applying knowledge of genetics and plant breeding are being done in a routine manner. By applying the knowledge of biotechnology, superior quality seeds are being produced. Seeds are being improved to produce: • high yielding varieties; • seeds of better and higher nutritional quality like protein quality in pulses, baking quality in wheat, preserving quality in fruits and vegetables, oil quality and quantity in oil producing plants; • Varieties for disease resistance and pest resistance; • Varieties for resistance against factors like heat, cold, salinity, frost, draught and water logging. Disease resistant and pest resistant seeds will not require so much pesticide which will save environmental pollution also will save money which would have gone in the purchase of pesticides.

MECHANISATION OF AGRICULTURE

Increase in productivity on large areas of land brought the idea of farm mechanization. All the activities associated with agriculture became possible within a short period of time over large acerage of land so that the produce or the harvest reaches the market as quickly as possible with the help of various types of machines. In developing countries agriculture used to be labour intensive but with the increasing migration of rural population to the cities and agricultural labour is gradually became scarce in most areas. To cope up with the shortage of agricultural labour, farm mechanization was the obvious choice for completing agricultural operations. The machines which perform various jobs at the farm are water pump, ploughs, combine harvesters, land levelers, cultivators, power operated tractor sprays, reapers, threshers, trolleys and mechanical pickers etc.

• Combine harvester – They are also known as "combine". It is a large farm machine that both cuts the corn and separates the grains from the ear of the plant. It does the job of cutting or harvesting and threshing, i.e. separating the grains from the ears right in the field.

• Ploughs – Plough or till the soil mechanically, turning the soil over there are various types of ploughs available

• Land levelers – Level the soil after breaking big chunks of soil or clay, and prepare the soil for sowing.

• Box drill – Attachment on tractors are used for sowing seeds.

• Power operated tractor sprays – They run through the rows of crops, spraying insecticides or pesticides on crops present on either side.

• Pumps are simple electrically operated water pumps to supply irrigation water to fields.

• Threshers are machines which separate the grains of corn, rice, wheat from the ears or the rest of the plant.

• Mechanical pickers which works on the principle of suction, designed to harvest or pick cotton. For picking cotton, plants are defoliated using chemicals.

Conclusion

Agricultural biotechnology innovations aimed directly towards consumers, sometimes collectively referred to as output traits, have been a longer time in development. As the technology advances, and we learnmore about the genes and biochemical pathways that control those attributes that could offer more direct consumer benefits, the long-awaited promise of genetically engineered food with more direct consumer benefits moves closer to reality. Biotechnology could help solve many problems limiting crops and livestock production in developing countries. For example, biotechnology- derived solutions for biotic and abiotic stresses, built into the genotype of plants, could reduce use of agrochemicals and water, thus promoting sustainable yields. The

Scanned with OKEN Scanner

development of genetically modified foods and other agricultural biotechnology products has generated significant in Agricultural development.

Refrence:

1. An Introduction to Agricultural Social - Subhash Chandra, New Visha.

2. Current State of Agriculture in India-in India-2012- Golden Peacock.

3. Agriculture in India- B Sambasiva Rao, Serials Publications.General Agriculture- Muniraj S Rathore, Jain Brothers.

4. AgricIture Geography-Majid Husain,Ess Publication, New Delhi,2012.

5. www.icssr.co.in

6. www.geographersofindia.org

❑❑❑

20

Small scale and cottage industry in the rural Indian

Dr. M.B. Rathod
Shivramji moghe mahavidyalay
Pandharkawada, Dist.Yavatmal

****

Introduction:-

In Indian economic small scale and cottage industries occupy an important place. because of the Year employment potential and their contribution to total industrial output and export. Government of India has taken a number of steps to promote these small industries however with the recent measures in small and Cottage are facing both internal as well as external competition.

Small scale industry:-

In small scale industry the male member of the family along with hired labor work together

Cottage industry:-

It means the industry is run in home usually with the help of family members. Simple implements are used and worker or not paid wages.

For Example:-

Bread, Biscuit, Units, Candy, butter milk, Manufacturing units – Pastries, Bread, Cake, Canning of fruits dairy forms Icecreams, Haldi, Daniya, Mini flower mills, perfumes for soap, Detergent and Agarbatti, Potato chips, wafers, wood and stone carving, basket making, smithy painting, rand crushing of oil etc.

Objective of the study:-

1) To evaluate the performance to the small and cottage industries taking into account the parameters like employment generated. Export number of units and productivity.

Scanned with OKEN Scanner

418

कॉं.श्रीपाद डांगेचे कामगार चळवळीतील आर्थिक विचार

संजय के. पाटील,
राज्यशास्त्र विभाग,
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा
ता. चोपडा, जि. जळगाव

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या कालखंडात कामगार चळवळीला संघटीत करण्याचे कार्य लोकमान्य टिळकांनी केले. त्यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेवून जीवनभर कामगारांसाठी समर्पित भावनेने कार्य करणारे नेतृत्व म्हणजे कॉं.श्रीपाद डांगे होते. कामगार चळवळीचे नेतृत्व करीत असताना कॉं.श्रीपाद डांगे यांनी देशाच्या आर्थिक परिस्थितीचाही जवळून अभ्यास केला होता. बदलत्या आर्थिक स्थित्यंतराविषयी कॉं.डांगे यांनी आपले मत व्यक्त करुन त्याविषयी सविस्तर लेखनही केलेले होते. गिरणी कामगारांचे वेतनमंडळ वा पंचवार्षिक योजना याविषयी कॉं.श्रीपाद डांगे कामगारांना सखोल मार्गदर्शन करीत होते. कॉं.डांगे यांचे आर्थिक विचार समजून घेण्याच्या दृष्टिने प्रस्तुत संशोधन विषयाची निवड केली आहे.

उद्दीष्टे :-

१. कॉं.डांगे यांच्या कामगार चळवळीतील आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.
२. कामगार वर्गाच्या आर्थिक शोषणास कारणीभूत घटकांचा शोध घेणे.
३. कॉं.डांगे यांनी देशाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी सुचविलेल्या आवश्यक उपायांचा अभ्यास करणे.

अवमुल्यनास विरोध :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपात बदल होत होता. १९६२ च्या भारत-चीन युध्दानंतर देशात मोठा दुष्काळ पडला होता. याच काळात भारताचे अर्थमंत्री टी.टी.कृष्णम्माचारी यांनी राजीनामा दिल्याने त्यांच्या जागी सचिन चौधरी यांची नेमणूक करण्यात आली होती. माजी अर्थमंत्री टी.टी.कृष्णम्माचारी यांच्यावर अवमूल्यन करण्याचा दबाव आला होता. त्याला दाद न देता त्यांनी राजीनामा देणे पसंत केले होते.६ जून १९६६ रोजी आंतरराष्ट्रीय विनिमयाच्या क्षेत्रात रुपयाचे अवमूल्यन ३७ टक्के केल्याचे भारत सरकारने जाहीर केले. कॉं.श्रीपाद डांगेनी सरकारच्या अवमूल्यनाच्या निर्णयास विरोध केला."भांडवलवादी देशातील भांडवलदारवर्ग संसदीय लोकशाहीच्या बुरख्याआड लपून स्वतःची हुकुमशाही कशी चालवितो याचे दर्शन, रुपयाचे अवमूल्यन करण्यासाठी जी पध्दती वापरण्यात आली, या पध्दतीने जनतेला घडवून दिले."[1] कारण अवमूल्यनाच्या निर्णयावेळी लोकसभेत हा विषय चर्चिला गेला नव्हता, लोकनियुक्त लोकसभेला, मंत्रिमंडळाला विश्वासात न घेता एकतर्फी निर्णय तत्कालिन पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी घेतला होता. 'भांडवली देशात जनतेच्या हाती असते फक्त मत, खरी सत्ता असते ती भांडवलदारांच्या हाती,' याची प्रचिती या निर्णयावरुन आलेली दिसते. अमेरिकन भांडवलदाराच्या दबावाला बळी पडून अवमूल्यन करण्यात आले होते. या निर्णयावेळी भारतीय जनतेच्या हिताचा कोणताही विचार करण्यात आला नव्हता.

कामगार वर्गाचे शोषण :-

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने अवमूल्यनाच्या निर्णयास विरोध केला होता. अवमूल्यनामुळे देशातील महागाईचा दर मोठ्या प्रमाणात वाढणार होता. त्याचा परीणाम सर्वसामान्य कामगार, शेतकरी या वर्गावरच होणार होता. अवमूल्यनानंतर महागाई वाढीच्या प्रमाणानुसार कामगारांच्या पगारात वाढ कधीच होत नसते, याची जाणीव कॉं.श्रीपाद डांगेनी, "कामगार वर्गावर अवमूल्यनाचा हल्ला" या पुस्तिकेव्दारे सरकारला करुन दिली होती. अवमूल्यनामुळे देशाची आंतरराष्ट्रीय पत खाली गेली होती. अवमूल्यनावेळी तत्कालिन पंतप्रधान मोरारजी देसाईंनी काही सूचना केल्या होत्या,

"1. For the next twelve months, three should not be any increase in wages and in salaries. The workers would accept this discipline if the level of dividend distribution is frozen, the cost of living index is stabilized and a climate of austerity is created in the country.

2. Working hours should be increased in factories as well as office.

Scanned with OKEN Scanner

कॉ.श्रीपाद डांगेचे कामगार चळवळीतील आर्थिक विचार

संजय के. पाटील,
राज्यशास्त्र विभाग,
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा
ता. चोपडा, जि. जळगाव

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या कालखंडात कामगार चळवळीला संघटीत करण्याचे कार्य लोकमान्य टिळकांनी केले. त्यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेवून जीवनभर कामगारांसाठी समर्पित भावनेने कार्य करणारे नेतृत्व म्हणजे कॉ.श्रीपाद डांगे होते. कामगार चळवळीचे नेतृत्व करीत असताना कॉ.श्रीपाद डांगे यांनी देशाच्या आर्थिक परिस्थितीचाही जवळून अभ्यास केला होता. बदलत्या आर्थिक स्थित्यंतराविषयी कॉ.डांगे यांनी आपले मत व्यक्त करुन त्याविषयी सविस्तर लेखनही केलेले होते. गिरणी कामगारांचे वेतनमंडळ वा पंचवार्षिक योजना याविषयी कॉ.श्रीपाद डांगे कामगारांना सखोल मार्गदर्शन करीत होते. कॉ.डांगे यांचे आर्थिक विचार समजून घेण्याच्या दृष्टिने प्रस्तुत संशोधन विषयाची निवड केली आहे.

उद्दीष्टे :-

१. कॉ.डांगे यांच्या कामगार चळवळीतील आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.
२. कामगार वर्गाच्या आर्थिक शोषणास कारणीभूत घटकांचा शोध घेणे.
३. कॉ.डांगे यांनी देशाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी सुचविलेल्या आवश्यक उपायांचा अभ्यास करणे.

अवमुल्यनास विरोध :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपात बदल होत होता. १९६२ च्या भारत-चीन युध्दानंतर देशात मोठा दुष्काळ पडला होता. याच काळात भारताचे अर्थमंत्री टी.टी.कृष्णम्माचारी यांनी राजीनामा दिल्याने त्यांच्या जागी सचिन चौधरी यांची नेमणूक करण्यात आली होती. माजी अर्थमंत्री टी.टी.कृष्णम्माचारी यांच्यावर अवमूल्यन करण्याचा दबाव आला होता. त्याला दाद न देता त्यांनी राजीनामा देणे पसंत केले होते.६ जून १९६६ रोजी आंतरराष्ट्रीय विनिमयाच्या क्षेत्रात रुपयाचे अवमूल्यन ३७ टक्के केल्याचे भारत सरकारने जाहीर केले. कॉ.श्रीपाद डांगेनी सरकारच्या अवमूल्यनाच्या निर्णयास विरोध केला."भांडवलवादी देशातील भांडवलदारवर्ग संसदीय लोकशाहीच्या बुरख्याआड लपून स्वतःची हुकुमशाही कशी चालवितो याचे दर्शन, रुपयाचे अवमूल्यन करण्यासाठी जी पध्दती वापरण्यात आली, या पध्दतीने जनतेला घडवून दिले."[1] कारण अवमूल्यनाच्या निर्णयावेळी लोकसभेत हा विषय चर्चिला गेला नव्हता, लोकनियुक्त लोकसभेला, मंत्रिमंडळाला विश्वासात न घेता एकतर्फी निर्णय तत्कालिन पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी घेतला होता. 'भांडवली देशात जनतेच्या हाती असते फक्त मत, खरी सत्ता असते ती भांडवलदारांच्या हाती,' याची प्रचिती या निर्णयावरुन आलेली दिसते. अमेरिकन भांडवलदाराच्या दबावाला बळी पडून अवमूल्यन करण्यात आले होते. या निर्णयावेळी भारतीय जनतेच्या हिताचा कोणताही विचार करण्यात आला नव्हता.

कामगार वर्गाचे शोषण :-

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने अवमूल्यनाच्या निर्णयास विरोध केला होता. अवमूल्यनामुळे देशातील महागाईचा दर मोठ्या प्रमाणात वाढणार होता. त्याचा परीणाम सर्वसामान्य कामगार, शेतकरी या वर्गावरच होणार होता. अवमूल्यनानंतर महागाई वाढीच्या प्रमाणानुसार कामगारांच्या पगारात वाढ कधीच होत नसते, याची जाणीव कॉ.श्रीपाद डांगेनी, "कामगार वर्गावर अवमूल्यनाचा हल्ला" या पुस्तिकेव्दारे सरकारला करुन दिली होती. अवमूल्यनामुळे देशाची आंतरराष्ट्रीय पत खाली गेली होती. अवमूल्यनावेळी तत्कालिन पंतप्रधान मोरारजी देसाईंनी काही सूचना केल्या होत्या,

"1. For the next twelve months, three should not be any increase in wages and in salaries. The workers would accept this discipline if the level of dividend distribution is frozen, the cost of living index is stabilized and a climate of austerity is created in the country.

2. Working hours should be increased in factories as well as office.

Scanned with OKEN Scanner

3. Every employer employing more than 50 persons should pay one-third of wages in kind and government should see to it that the basic necessities are supplied in sufficient quantities and at reasonable prices to employers. This would help to stabilize the cost of living index.
4. All expenditure on community development will have to be stopped and there will have to be a drastic cut in social welfare expenditure, it conditions do not improve.
5. Services of the army should be utilized for the time for adequate distribution of fertilizers, pesticides, better seeds and water to agriculturists. This is necessary to impart a sense of urgency to the problem of agricultural production."[2]

कामगारांचे पगार कमी करावेत, कामाचे तास वाढवावेत, सामाजिक सेवांवरील खर्च कपात करावी, शेतकऱ्यांना खते, बी-बियाणे वाटपासाठी सैनिकांचा वापर करावा, या सूचना केल्या होत्या. या मोरारजी सरकारच्या सूचना म्हणजे कामगार वर्गाचे शोषणच होते. कॉ.श्रीपाद डांगे यांनी भाव वाढीच्या कारणांचा अभ्यास करुन संपत्तीचे विषम वाटप, मक्तेदारी भांडवलाचे केंद्रीकरण, संपत्ती व मिळकतीचे उत्पादन व वितरण यामधील समतोलाचा अभाव ही मूळ कारणे असल्याचे स्पष्ट केले होते. कॉ.डांगेनी मोरारजी देसाईंच्या सूचनांना प्रखरपणे विरोध केला.

"कामगार वर्गाने, ट्रेड युनियन चळवळीने, लोकशाहीवादी शक्तींनी आमच्या राष्ट्राचे स्वांतत्र्य, त्याची अवस्था, जनतेचे जीवन धोक्यात असल्याने एकजूट केली पाहिजे."[3] कारण महागाई वाढीचा सर्व भार कामगार वर्गावरच टाकण्यात आला होता. नंतरच्या काळात सरकारच्या जनताविरोधी धोरणांना भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने विरोध करीत देशभर महागाई विरोधी चळवळी उभारल्या होत्या. कामगारवर्गाला संकटात असताना बळ देण्याचे कार्य कॉ.श्रीपाद डांगे यांनी केले होते. कामगारांना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी कोणत्याही गोष्टींची तमा न बाळगणारा कामगार नेता म्हणून कॉ.डांगे नेहमी पुढे असत. भाववाढीच्या मूळ कारणांचा शोध घेवून त्या पूरक असल्याने सरकारला दिशा निर्देशन करण्याचे व कामगार वर्गाच्या आर्थिक शोषणाविरुध्द पर्याय शोधण्याची अभ्यासूवृत्ती कॉ.श्रीपाद डांगेमध्ये होती.

भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ.गाडगीळ व कॉ.डांगे :-

डॉ. धनंजय गाडगीळ हे उदारमतवादी विचारवंत होते. त्यांनी भारताच्या सामाजिक व राजकीय जीवनात मोलाची भर घातली होती. अध्यापन, संशोधन आणि प्रशासन हे डॉ.गाडगीळांच्या कार्याची मुख्य तीन अंगे होती." १९३० साली सर्व्हंटस ऑफ इंडिया सोसायटीच्या विद्यमाने त्यांनी पुण्यात गोखले अर्थशास्त्र संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेचे संचालक म्हणून १९३० ते १९६६ पर्यंत काम केले."[४] या माध्यमातून गाडगीळांनी शिक्षण, शेती, दुष्काळ, जलसिंचन या प्रश्नांवर बरेच लेखन केले होते. डॉ.गाडगीळ यांच्या कार्याची दखल तत्कालिन पंतप्रधान नेहरुंनी घेतली होती. त्यामुळे १९६७ ते १९७१ या काळात डॉ.धनंजय गाडगीळ यांना नियोजन मंडळाच्या उपाध्यक्षपदाची जबाबदारी देण्यात आली. नियोजन मंडळाचे उपाध्यक्ष असताना भारताच्या अर्थव्यवस्थेत व आर्थिक धोरणात त्यांनी आमूलाग्र बदल सूचविले होते. त्यांच्या कार्याचा कॉ.श्रीपाद डांगे यांना कामगार चळवळीत काम करताना जवळून परिचय झाला होता. गिरणी कामगारांच्या वेतनाचा प्रश्न सोडवण्यातही डॉ.धनंजय गाडगीळांचे अभ्यासपूर्ण योगदान होते.

गिरणी कामगारांचे वेतन लढा :-

१९३७ साली बॉम्बे टेक्सटाईल्स इनक्वायरी कमिटीवर डॉ.गाडगीळांची नियुक्ती करण्यात आली होती. १९३० सालच्या मंदीच्या काळात गिरणी-मालकांनी कामगारांच्या वेतनात २५ टक्के कपात केली होती. ती रद्द करुन जादा वेतनवाढ मिळावी यासाठी मुंबई कामगारांचा लढा कॉ.डांगेच्या नेतृत्वाखाली सुरु होता. गिरणी मालक गिरणी तोट्यात असल्याने कामगारांना काहीही वाढ देणे परवडणार नाही असे म्हणत होते. तेव्हा या कमिटीसमोर कॉ.डांगे यांनी साक्ष देवून कंपनी आपले नफे दडपून खोटे हिशोब दाखवित असल्याने कंपनीच्या आर्थिक स्थितीची छाननी करण्याची मागणी केली. डॉ.धनंजय गाडगीळ यांनी हा प्रश्न हाती घेतला. या संदर्भात कॉ.डांगे म्हणतात, "Gadgil took up the question, to his surprise, he found that the mills were showing fraudulent losses by manipulating speculative transactions in cotton. Gadgil scrutinised the financial dealings of every mill and showed that the mill industry had made profits enough to restore the wage cut. It was cut. It was due to his efforts that the committee presided over by Jairamdas Daulatram gave us an increase of 25 percent."[5]

Scanned with OKEN Scanner

UGC Journal List No.64768, Impact Factor 4.270 Vol - 08, Special Issue - 09, March 2018, ISSN-2230-9578

महिलांचा राजकीय सहभाग व ग्रामीण राजकारणाची स्थित्यंतरे (विशेष संदर्भ: चोपडा तालुका)

– प्रा. संजय के. पाटील
राज्यशास्त्र विभाग
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा

प्रस्तावना

भारत हा लोकशाही प्रधान देश आहे. लोकशाही या व्याख्येत अब्राहम लिंकन यांना अभिप्रेत असलेले लोकांचे, लोकांनी, लोकांसाठी चालविलेले राज्य निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले गेलेत. भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था कृषीवर आधारीत असल्याने स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ग्रामीण समाजाला सक्षम बनविण्याचे मोठे आव्हान होते. महात्मा गांधी यांनी खेड्याकडे चला हा मंत्र देवून ग्रामीण समाजाला सक्षम बनविण्याची इच्छा व्यक्त केली होती. त्यामुळे खेड्यापासून शहरापर्यंत विकास हाच खरा देशाचा विकास हे सूत्र मानून पंचायतराज व्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला.

ष्सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासंदर्भात मेहता समितीच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्यासाठी २७ जून १९६० मध्ये महाराष्ट्र सरकारने वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली.श्१ वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशींनुसार महाराष्ट्रात १ मे १९६२ पासून त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था सुरु करण्यात आली. पंचायतराज व्यवस्थेच्या उद्देश ग्रामीण जनतेचा, स्थानिक जनतेचा सहभाग राजकीय व्यवस्थेत व्हावा, निर्णय निर्धारणात त्यांचा सहभाग असावा हा होता. त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेत जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद, तालुका स्तरावर पंचायत समिती, ग्रामस्तरावर ग्रामपंचायतीची निर्मिती करण्यात आली.

ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील जनतेचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकास करुन ग्रामस्तरावर राजकीय नेतृत्व निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. भारतीय राज्यघटनेतील ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार ग्रामीण पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांना १/३ जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. महिलांच्या राजकीय नेतृत्वाला वाव मिळावा यासाठी शासनाने २०११ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५०% आरक्षण धोरण जाहीर केले. यातून ग्रामीण महिलांच्या राजकीय सहभागाला चालना मिळाली. शासनाच्या ५०% आरक्षण धोरणानंतर महिलांच्या ग्रामपंचायतीत राजकीय सहभाग वाढीने ग्रामविकासात कोणते बदल झाले हे अभ्यासणे गरजेचे वाटते. संशोधनाच्या व्याप्ती व मर्यादा लक्षात घेता चोपडा तालुक्यातील महिलांचा संशोधनासाठी निवड करण्यात आली आहे. यासाठी महिलांचा राजकीय सहभाग व ग्रामीण राजकारणाची स्थित्यंतरे या विषयावर संशोधनाचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचे उद्दीष्टे

संशोधनाचा हेतू साध्य करण्यासाठी तसेच संशोधन अभ्यासाला योग्य दिशा मिळावी ह्या हेतूने संशोधन अभ्यासाची उद्दीष्टे पुढीलप्रमाणे निश्चित केली आहेत.

१) चोपडा तालुक्यातील महिलांच्या राजकीय सहभागाचे अध्ययन करणे.
२) महिलांना ग्रामपंचायत सदस्य म्हणून काम करताना येणाऱ्या अडचणींचे अध्ययन करणे.
३) बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांच्या राजकीय कार्याचे अध्ययन करणे.
४) चोपडा तालुक्यातील महिलांच्या राजकीय सहभागाने झालेल्या राजकीय स्थित्यंतरांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

१) चोपडा तालुक्यातील महिलांचा ग्रामपंचायतीत राजकीय सहभाग वाढला आहे.
२) ग्रामपंचायतीतील कामात प्रत्यक्ष सहभाग घेताना महिलांमधील निरक्षरता ही मोठी अडचण आहे.
३) आरक्षणामुळे आदिवासी महिलांचा ग्रामपंचायतीत राजकीय सहभाग वाढत आहे.
४) महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी होत आहे.

तथ्य संकलन

तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक स्त्रोत व दुय्यम स्त्रोत या दोन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे.

प्राथमिक स्त्रोत – चोपडा तालुक्यातील नमुना निवडीत निवडलेल्या निवडक ग्रामपंचायतीतील महिलांकडून प्रश्नावली भरुन, औपचारिक चर्चा, निरीक्षण याव्दारे माहिती संकलित केली.

दुय्यम स्त्रोत – महाराष्ट्र शासनाचे अहवाल, शासकीय दस्ताऐवज, पंचायतराज खंड, वृत्तपत्रे, गॅझेटीअर्स, पंचायत समितीतील ग्रामपंचायतींच्या संदर्भात माहिती, शासकीय परिपत्रके, इंटरनेट इ.च्या साहाय्याने संबंधित विषयांची माहिती मिळविण्यास मदत झाली.

नमुना निवड

चोपडा तालुक्यातील ग्रामपंचायतीत महिलांचा राजकीय सहभागाचे अध्ययन करताना साधा यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. यात चोपडा तालुक्यात ९० ग्रामपंचायतीत निवडून आलेल्या महिला सदस्यांपैकी ४५ ग्रामपंचायती नमुन्यासाठी निश्चित करण्यात आल्या. सर्व प्रथम जिल्हा परिषदेच्या गट, पंचायत समितीच्या गणनिहाय गावांची यादी करुन त्यांना १,२,३,४,.....,९० पर्यंत क्रमांक देण्यात आले. त्यापैकी १,३,५,७,.....,८९ याप्रमाणे विषम क्रमांकावर येणाऱ्या ग्रामपंचायतीची नमुन्यासाठी निवड करण्यात आली.

४५ ग्रामपंचायतीतील प्रत्येकी दोन महिला प्रतिनिधींची निवड

Scanned with OKEN Scanner

करण्यात आली. त्यात अनुसूचित जाती, जमाती यापैकी एक व इतर मागास वर्ग व खुल्या प्रवर्गातील एक अशाप्रकारे प्रत्येकी २ महिलांची नमुना निवड करण्यात आली.

ग्रामपंचायतीतील राजकीय सहभाग

राजकीय सहभागाची माध्यमे ही वेगवेगळ्या प्रकारची असतात. पंचायतराज व्यवस्थेतील तिसऱ्या स्तर म्हणजे ग्रामपंचायत. ग्रामपंचायतीमध्ये राजकीय सहभाग हा ग्रामपंचायतीच्या बैठका, ग्रामसभेच्या बैठका, विविध प्रशिक्षणे यांना हजर राहून व ग्रामसभेत विविध विषयांवर चर्चा करुन घेतला जातो. आरक्षणापूर्वी महिलांचा ग्रामपंचायतीतील सहभाग अत्यल्प राहत होता. मात्र ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाला चालना मिळाली. तर २०११ च्या स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या ५०% आरक्षण धोरणाने स्थानिक पातळीवर महिलांचा राजकीय सहभाग अधिक वाढू लागला.

ग्रामपंचायतीत सदस्य म्हणून निवडून आल्यानंतर शासन नियमाप्रमाणे ग्रामपंचायतीच्या सभांना हजर राहणे बंधनकारक असते. चोपडा तालुक्यातील ग्रामपंचायतीच्या महिला प्रतिनिधीकडून ग्रामपंचायत सभांना हजर राहतात काय? याविषयी प्रश्नावली माध्यमातून माहिती जाणून घेतली.

तक्ता क्र.१

ग्रामपंचायत सभांना आपण हजर राहतात काय?

तपशिल	संख्या	टक्के
होय	८९	९८.८९
नाही	०१	१.११
एकूण	९०	१००

या सारणी क्र.१ वरून असे निदर्शनास येते की, ९८.८९% महिला या ग्रामपंचायतीच्या सभांना हजर राहतात, तर ग्रामपंचायतीच्या सभेस हजर न राहणाऱ्या महिलांचे प्रमाण नगण्य आहे.

यावरुन ग्रामपंचायत सदस्य म्हणून निवडून आल्यानंतर ग्रामपंचायत सभांना उपस्थित राहणे हे प्रत्येक सदस्याचे कर्तव्य असल्याची जाणीव महिला प्रतिनिधींना असल्याचे दिसून येते.

शिक्षणाचा अडसर

कोणत्याही क्षेत्रात क्रीयाशिल होण्यासाठी शिक्षण महत्वाचे असते. शिक्षणातून मिळविलेल्या ज्ञानाच्या आधारावर प्रत्येक क्षेत्रात कर्तृत्व दाखविता येते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकास होतो. ''राजकारणासारख्या अत्यंत डावपेचांनी ओतप्रोत भरलेल्या परिवर्तनशील, संवेदनशिल आणि प्रचंड स्पर्धा व प्रतिस्पर्धा असलेल्या क्षेत्रात शिक्षणाची मदत होते.''२ त्यामुळे शिक्षण आवश्यक असते. पुरेसे शिक्षण नसल्याने किंवा निरक्षरतेमुळे विकास कामावर परिणाम होतो काय हे जाणून घेण्यासाठी ग्रामीण भागात विकास कामे करीत असतांना महिला प्रतिनिधींना शिक्षण अडसर ठरते काय याविषयी प्रश्नावलींच्या माध्यमातून जाणून घेतले.

तक्ता क्र.२

शिक्षण अडसर ठरतो काय?

तपशिल	संख्या	टक्के
होय	६९	७६.६७
नाही	२१	२३.३३
एकूण	९०	१००

उपरोक्त सारणीवरुन असे लक्षात येते की, चोपडा तालुक्यातील ७६.६७% ग्रामपंचायत महिला प्रतिनीधींना ग्रामपंचायतीच्या कामात शिक्षण अडसर ठरते तर २३.३३% महिला प्रतिनिधींना शिक्षणाचा अडसर वाटत नाही.

यावरुन महिलां प्रतिनिधींना शिक्षणाचे महत्व लक्षात आलेले दिसते. ग्रामपंचायतीत काम करीत असतांना शिक्षणामुळे नवीन गोष्टी आत्मसात करते सोपे जाते. त्यामुळे प्रत्यक्ष कार्याची अंमलबजावणी व निर्णयक्षमता देखील वाढीस लागते. या सर्व गोष्टींसाठी शिक्षण आवश्यक असल्याचे दिसते.

शिक्षणाच्या अभावाने ग्रामविकास होवू शकत नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या संदर्भातील शासनाच्या योजनांकडे दुर्लक्ष करुन चालणार नाही. यावरुन आजही ग्रामपंचायतीच्या कामात सहभाग घेताना शिक्षणाचा अडसर जाणवतो. निरक्षरतेमुळे व कमी शिक्षणामुळे ग्रामविकासाच्या कामात अडथळा निर्माण होत असल्याचे दिसते.

महिला सहभागामुळे भ्रष्टाचाराची स्थितीत बदल

भ्रष्टाचार ही भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील सर्वात मोठी समस्या आहे. सत्तेवर आल्यानंतर विकास कामांच्या नावाने भ्रष्टाचाराला खतपाणी घातले जाते असे दिसून येते. आजही भारतातील भ्रष्टाचाराच्या संदर्भातील गुन्ह्यांचा अभ्यास केला असता त्यात महिलांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण भ्रष्टाचार करण्यात जास्त असल्याचे दिसून येते.

महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे महिलांचे कामे लवकर होतात. भ्रष्टाचार कमी होतो काय या विषयी महिला प्रतिनिधींची मते जाणून घेतली.

तक्ता क्र. ३

महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे भ्रष्टाचार कमी होतो काय?

तपशिल	संख्या	टक्के
होय	७६	८४.४४
नाही	१४	१५.५६
एकूण	९०	१००

उपरोक्त सारणीवरुन महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे भ्रष्टाचार कमी होतो या मताशी ८४.४४% महिला प्रतिनिधी सहमत आहे, तर १५.५६% महिला प्रतिनिधी सहमत नाहीत.

यावरुन महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी झाले. महिला या विकास प्रिय असल्याने त्या उपलब्ध निधीचा उपयोग जास्तीत जास्त विकासासाठी करतात असे दिसते.

Scanned with OKEN Scanner

आरक्षण – राजकीय सहभागाची संधी

सामाजिक प्रवर्गानुसार आरक्षण नसते तर पुढारलेल्या व अभिजन समूहातील महिलांनाच त्याचा फायदा झाला असता. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५०% आरक्षणाची तरतूद केल्यानेच महिलांचा ग्रामपंचायतीत राजकीय सहभाग वाढलेला दिसतो.

तक्ता क्र. ४

आरक्षणामुळेच राजकीय सहभागाची संधी मिळाली?

तपशिल	संख्या	टक्के
होय	६३	७०
नाही	२७	३०
एकूण	९०	१००

चोपडा तालुक्यातील महिलांना ग्रामपंचायतीत राजकीय सहभागाची संधी केवळ आरक्षणामुळेच मिळाली या मताशी ७०% महिला सहमत आहे तर ३०% महिलांना आरक्षणाशिवाय निवडून आल्याचे दिसते.

महिलांच्या आरक्षण धोरणामुळे महिलांना ग्रामपंचायतीत प्रतिनिधीत्व करण्याची संधी मिळाली आहे. ग्रामीण भागातील महिलांना राजकीय सहभागाची संधी मिळाल्याने त्या महिला सक्रीयपणे आपले कार्य करताना दिसतात. यावरुन आरक्षणामुळे चोपडा तालुक्यातील महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे.

महिला सहभाग राजकीय स्थित्यंतरे

महिलांना कोणत्याही क्षेत्रात संधी मिळाली की, त्याचे सोने करतात. याची प्रचिती चोपडा तालुक्यात महीलांच्या बाबतीत पहावयास मिळते.

१. ना. शरदच्चंद्रीका पाटील – १९५७ ला शरच्चंद्रीका आक्का यांनी विधानसभेची निवडणूक लढवून चोपडा तालुक्यातील राजकीय कारकीर्दीस सुरुवात केली. या निवडणूकीत आक्कांचा पराभव झाला. तरीही न डगमगता आक्कांनी आपले राजकीय कार्य सुरु ठेवले. आणि ''१९७२ च्या विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणूकीत ४२००० प्रचंड बहुमताने निवडून आल्या.''३ १९८० च्या निवडणूकीत पुन्हा विधानसभेत निवडून आल्या. बाबासाहेब महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असताना १९ जानेवारी १९८२ रोजी शरच्चंद्रीका आक्का यांना शिक्षणमंत्री म्हणून आपल्या मंत्रिमंडळात कार्य करण्याची संधी दिली. याच काळात आक्कांनी शिक्षण क्षेत्रात भरीव कार्य केले. त्यांनी तंत्रशिक्षणावर भर देवून आधुनिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला. चोपडा येथे महात्मा गांधी शिक्षण मंडळाच्या माध्यमातून चोपडा तालुक्यातील ग्रामीण भागातील मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षणापासून उच्चशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करुन दिल्यात. स्वातंत्र्योत्तर काळापासून आतापर्यंत मंत्रीपद मिळालेल्या शरच्चंद्रीका आक्का या एकमेव महिला होत्या. त्यांच्या मंत्रिपदाच्या कारकीर्दीत शिक्षण क्षेत्रात महत्वाचे निर्णय घेवून आपले कर्तृत्व सिद्ध केले.

२. सौ. इंदिराताई पाटील – विटनेर, ता.चोपडा येथील रहिवासी असलेल्या सौ. इंदिराताई पाटील यांनी १९८६ मध्ये शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून राजकीय जीवनास सुरुवात केली. १९८९ मध्ये इंदिराताई पाटील यांनी ग्रामपंचायतीच्या निवडणूकीत पुरुषांविरुद्ध महिला अशी लढत देत नऊ महिला विजयी झाल्या व ''शासनाच्या महिला आरक्षण धोरणापूर्वीच १०० टक्के महिला विटनेर ग्रामपंचायतीत महिला सदस्य म्हणून निवडून आल्यात.''४ पुढे राजकीय क्षेत्रात आपले कार्य सुरु ठेवून इंदिराताई पाटील २०१३ मध्ये जिल्हा परिषद सदस्य म्हणून निवडून आल्यात.

३. सौ. विजयाताई पाटील – वडगाव बु!! ता.चोपडा येथील महिला सरपंच सौ. विजयाताई पाटील यांनी २००३ मध्ये ''स्वत: सरपंच असताना वडगाव गावात शासनाच्या योजना मोठ्या प्रमाणात राबवल्या व ग्रामस्थांमध्ये सकारात्मक बदल करुन वडगाव हे आदर्श गाव''५ घडविण्यात मोलाचे योगदान दिले. गावात स्वच्छता, सौरदिवे, रस्ते, गटारी, अतिक्रमणे काढून त्याठिकाणी परसबागा तयार केल्या. तसेच वडगावला राज्यशासनाचा स्वच्छता अभियानाचा सर्वोच्च पुरस्कार प्राप्त करुन दिला. या सर्व कामांची नोंद घेत शासनाने पंचायतराजच्या अभ्यास दौऱ्यासाठी ''पाकीस्तान'' जाण्याच्या शिष्टमंडळात एकमेव महिला म्हणून विजयाताईंची निवड केली.६ विजयाताई या उच्चशिक्षित असल्याने गावपातळीवर व चोपडा तालुक्याच्या राजकारणात त्यांनी अभ्यासपूर्ण काम केले. विजयाताईंनी आपल्या ग्रामविकासाच्या कार्यातून चोपडा तालुक्यातील इतर महिला सदस्यांना प्रेरणा दिली.

ग्रामपातळीवरील राजकीय कार्यात योगदान असलेल्या महिला प्रतिनिधींमुळे चोपडा तालुक्याच्या राजकीय व ग्रामीण विकासकामात स्थित्यंतरे झालेली आहेत.

निष्कर्ष

१. चोपडा तालुक्यातील महिलांचा ग्रामपंचायतीतील क्रीयाशील राजकीय सहभाग वाढला आहे.
२. ग्रामपंचायतीतील कामात प्रत्यक्ष सहभाग घेताना निरक्षरतेमुळे महिला सदस्यांना विकास कामाच्या प्रक्रीया समजून घेण्यात अडथळा निर्माण होतात.
३. महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे भ्रष्टाचार कमी होत असल्याचे दिसून येते.
४. स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील आरक्षण धोरणामुळे चोपडा तालुक्यातील आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागात वाढ झाली आहे.

संदर्भ

१. दर्शनकार, डॉ.अर्जुन : पंचायतराज आणि नागरी प्रशासन, कैलास पब्लीकेशन्स, औरंगाबाद, २०११, पृ.१३१
२. पवार, डॉ. दिपक : महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर (२०१३) पृ. ९२
३. www.wikipedia.com
४. मा. श्री. भानुदास पाटील यांची मुलाखत दिनांक १५ मार्च २०१४
५. दै.दिव्य मराठी, १५ ऑक्टोबर, २०१५, पृ.४
६. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जळगाव जिल्हा २०१४ , अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ.४

Scanned with OKEN Scanner

10

EFFECTIVE TEACHING METHODS IN HIGHER EDUCATION

Mahadev K. Waghmode
Asst. Prof.in English
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

****

Abstract:

Teaching and learning in higher education is one of the main things. This research paper analysis the effective teaching methods which makes learning interesting. According to Mahatma Gandhi, "By education I mean an all-round drawing out of the best in child and man-body, mind and spirit. Literacy is not the end of education or even the beginning. "The aim of higher education is to develop skills, develop research aptitude and knowledge among the students. The main objective of higher education is to educate large numbers of people. Higher Education institutes in India are developing personal as well as professional skills and lives of the students. To develop skills among students is possible through the effective teaching and learning process. The high qualitative teachers should be awarded and appreciated for their excellent work in the institution. There is a need of excellence and promotion in higher education. Today in the 21st century, students should acquire new competencies such as soft skills, problem solving skills, analytical skills, group discussion and ICT skills.

Higher Education is the backbone of each country and society. It is an essential factor for developing once country. Education is a powerful tool for the change of society and transformation of society. Higher education is facing many challenges in 21st century because of technological advances. There is need of research in today's educational system.The innovative teaching process promotes the quality in higher education. There are various ways to make teaching and learning process powerful and effective.

Keywords: Teaching, Higher Education, Qualitative teaching and learning etc

Collaborative Learning

Students need collaborative learning, so teachers should use his different skill in his teaching. Teaching should be student centric and active classroom activities. It is necessary to give more responsibility to the students to develop variety of skills. Group discussion method should be used in the teaching learning process. Through this discussion, they develop their knowledge and also leadership qualities.

Use of various methods in Teaching and Learning Process

Teacher has to use various methods to make their teaching interesting. Teaching is dependent on the theme, student's strength and available facilities.

Lecture Method:

A lecture method is widely used in higher educations. Today, there is lots of development in the technology. Apart from these advancement in technology still lecter method is used in higher education. This method is used for large number of students in the classroom. There are 120 students in the classroom so it is possible to teach them through lecture method. Students are mostly depend on lecture than on reading material.Lecture method is a special form of communication in which gesture, movement, facial expression, modulation of voice and eye contact can either complement or detract from the content. (Davis.1993).

In lecture method teachers should use some of the techniques to make their lecture interesting.

1) The material for lecture should be thought provoking.

Scanned with OKEN Scanner

2) The examples should be given to each point which makes to understand them easily.

3) Questions should be asked to the students throughout the lecture to make teaching lively.

4) Teachers should use black board, flip cards etc.

5) Feedback should be taken at the end of the lecture.

Discussion Method:

Group Discussion is a formal discussion between teacher and students. The students should be given a topic before few days, so he will come with prepared.McCarthy, P. writes in his article Common Teaching Methods stated strengths of class discussion as; pools ideas and experiences from group, and allows everyone to participate in an active process. Student's strength in the classroom is very high so it is the best method to involve all the students. Students will express their views, opinions and argues on the various points.

Tips and techniques for improving discussion method

1. Topic should be selected from current situation and sufficient time should be given for the discussion..

2. The teacher should introduce the topic and the purpose of discussion in the beginning of the discussion to the students.

3. Good environment should be created for encouragement to the students.

4. Teacher should give all the information at the beginning of the discussion.

5. Teacher should encourage the students in the discussion.

Role Play:

In 21st century, students should be multidimensional. So the teacher should assign the various roles to the students. Through role play, students can understand his personality, attitudes and beliefs. Singh and Sudarshan writes in their article role play is loosely indicated by an outline of the function or task and these techniques will demonstrate the applicability to a wide range of learners, subjects and levels. This technique is highly interesting and memorable. It develops creative thinking of the students.

Tips and techniques of the role play

1) The teacher should inform the participants about the roles they are going to play and give them sufficient time for preparation.

2) Teacher should observe their roles carefully.

3) Teacher should be calm and quiet at the time of role playing. He should observe their actions and listen their sentences.

4) Teacher should assign different name to them at the time of role playing and take their feedback at the end of role play.

Case Study:

This methodis widely used in arts, engineering, and education.It is used to develop critical thinking and problem-solving skills among the students.This method is useful to solve particular problem and also provide solutions

.The teacher should play a good role in conducting the case study:

1. He should read the case and decide the main problems faced by the decision maker.

2. The cases should be short and reflect real issues.

3. The students should prepare a written report for the presentation of case.

Brainstorming:

Brainstorming is loosely structured form of discussion for generating ideas without participants involvein the creative analysis. It is a very useful for problem solving, creative thinking, decision making and team building. It develops listening skills of the students.

1. The new ideas of the participants should be welcomed and recorded without evaluation and without criticism.

2.Importance should be given to quantity of ideas than the quality.

Scanned with OKEN Scanner

3. The equal importance should be given to participants.

Apart from this there are other methods which are used for effective teaching and learning in higher educational institutions.

References:

Davis. B. G. Tools for Teaching.Jossey-Bass Publishers: San Francisco. 1993.

Deggs, D.M., Machtmes. K.L., and Johnson.E. The Significance Of Teaching Perspectives Among Academic Disciplines. College Teaching Methods & Styles Journal. 4(8).(August 2008)1-7.

Retrieved November 12, 2009 from http://www.cluteinstitute-onlinejournals.com/index.cfm.

McCarthy, P. (1992). Common Teaching Methods. Retrieved July 24, 2008, from http://honolulu.hawaii.edu/intranet/committees/FacDevCom/guidebk/teachtip/ comteach.htm

❑❑❑

11

Women Empowerment through Higher Education

Mrs. KRANTI SHASHIKANT PATIL
ASSISTANT PROFESSOR (COMMERCE)
S.S.V.P.S ARTS & COMMERCE COLLEGE, DHULE

****

ABSTRACT:

After taking into consideration .all strategies one can say that education is the single and the most effective strategy for the women empowerment. because it allows them to generate awareness regarding unequal gender, social relations. Education provides them ability & skills to bring socio economic changes. Education is a powerful tool which can change their position in the society. An educated woman can bring lot of changes in improving life, health and hygiene, dignity and honor for her family and society. Well educated women's are source of inspirations for millions of young girls who makes them their role model. Education makes women informed of their right for justice which in result declines ratio of violence and injustice against them .Higher education can open up better paying jobs for women in a country like India. Education is one of the most important means of empowering women with the knowledge, skills, and self- confidence necessary to participate fully in the development process. Paper also attempts to make a deep study of expansion of higher education – while focusing on women in higher education .In this line, on the top, Quality higher education to be made accessible to women.

KEYWORDS- Higher education, women empowerment, gender disparitie

INTRODUCTION:

India holds the second position in the

Scanned with OKEN Scanner

Displacement in Michael Ondaatje's NovelIn the Skin of a Lion

- Prof. Mahadev K. Waghm
Assistant Professor, Dept. of En
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Cho

Abstract

Michael Ondaatje, a Sri Lankan born Canadian writer, wrote on the theme of displacement, migration identity in all his novels. In the Skin of a Lion a novel focuses on the displacement of various characters for num of reasons. Ondaatje highlighted the displacement of Patrick and Nicholas by delving deep into the psycholog trauma of dislocation inherent in the immigrant experience. They are uprooted from their homeland and cultures, are relocated into the unfamiliar environment of Canada. Ondaatje exhibits that the communication gap among displaced immigrants makes them socially isolated from the outside world. They continue to feel a profound sense otherness, of not belonging. Moreover, they are divided from their old world and are excluded from their new because of their inability to communicate with their colleagues. The major characters of the novel such as Anglo-I immigrant, Patrick Lewis and Macedonian immigrant, Nicholas Temelcoff belong to different nations but they share concept of having a fragmented self due to separation and isolation.

Keywords: displacement, migration, alienation, exile etc

The novel In the Skin of a Lion portrays the theme of displacement. Patrick,who was the protagonist of the novel, has migrated to the city because he has not earned anything in his whole life. His social domain is limited to the small village of Bellrock, a region which was not on map until 1910. His childhood days have been controlled by the country life and this has disenabled him from social interaction. He has worked in the forest or on the log drives with his father and his knowledge of the outside world is derived mostly from books. His only other link to the outside world has been the presence of the thirty loggers who come to skate along the river. Ondaatje deciphers the fragmentation of Patrick Lewis individual self as he migrates from his rural village to the urban arena of the country after the death of his father.

He attracted towards the city life and draws him there but the reverberations of trade and movement of people across bewilder him. He is displaced in his own country and saw the difference between the urban and rural life. He feels threatened by the confused condition of the boisterous city life.

Patrick is isolated in his own country socially and linguistically. His identity is divided as a native and an immigrant. He is living in rural Canada but he immigrated from the rural life to the city, he is an immigrant in his own land.

His racial differences restrain him to mingle with the immigrant workers .He is now alienated from his own people and the immigrant workers. He was not able to communicate with them even while working for several hours in the same tunnel, □Patrick is as silent as the Italians and Greeks towards the bronco foremen (106).

The immigrants in foreign country found themselves in an unprivileged condition. Ila Rathor writes in her article,

"The bourgeois, then upon displacement from nation of its origin, finds itself contained in the form of immigrant community in a foreign contry. In particular, Third World bourgeois, as an immigrant group in the F World, finds itself in a position of subordination to native bourgious." (149)

Patrick is living in the Southeastern section of city with the migrant workers and working with them in manual digging. He earns money whichhelps him to h a hold in the uncertain world. He leads an nameless dipping his presence to a void space. The migrant work are linguistically different and it confuses Patrick. Patric an outsider in the image of migrant workers, □The peo on the street, the Macedonians and Bulgarians, were only mirror (112). They depend on the code languc to communicate with each other. Patrick identifies other tunnel workers from their ragged shirts. He finc establishes his connection with them by attempting to le their language. Ondaatje writes,

"He had discovered the Macedonian w for iguana, gooshter, and finally used it to explain requests each evening at the fruit stall for clover c vetch. It was a breakthrough. The woman gazed at h corrected his pronunciation, and yelled it to the next st She came around the crates and outlined the shape o lizard. Gooshter? Four women and a couple of men th circled him trying desperately to leap over the code languages between them." (112-13)

Patrick reconstructs his identity to the immigra who came from different communities—Gre Macedonian, Russian and Italian. He makes connecti with the immigrants, crossing linguistic and cultu barriers to forge ties with □these strangers who in

Scanned with OKEN Scanner

...ust had seemed to him like dark blinds on his street, ...eir street, for he was their alien (113). He overcomes ...e sense of isolation by familiarizing himself with people ...ound him. His friendly behaviourembraces him to the ...her immigrants and he feels suddenly surrounded by the ...eetings of friendship and concern, the "women shook ...s hand, the men embraced and kissed him, and each ...ne he said Patrick. Patrick. Patrick. Knowing he must now ...member every single person"(113-14).

Patrick feels happy among people with whom he ...ares his little cultural identity. He is more comfortable ...th the immigrants. He says that he loved, things ...do with colour, hating the whiteness . . . (53). He ...okstowards the immigrants as a friend than stranger. ...e realizes that his own life was no longer a single ...ory but part of a mural, which was a falling together of ...complices (145).

Patrick establishes his identity in Toronto's working ...ass communities. His personal growth is fulfilled when ...emoves away from his Anglo-Irish roots. He attends ...e gathering of immigrants at the waterworks This ...ongregation is about the workers communal meetings ...nd celebrations:

On Sundays, as darkness fell, the various groups ...alked up to the building from the lakeshore where they ...ould not be seen. There was food, entertainment, political ...peeches. A man who mimicked the King of England ...epped forward with a monologue summarizing the news ...f the past week. Numerous communities and nationalities ...poke and performed in their own languages. (158)

Patrick acquires a new knowledge by interpreting ...s role in the community. He lived in Canada throughout ...s life but he is ignorant of the zeitgeist of the country. ...Ondaatje says, "He has always been alien, the third ...erson in the picture"(156). The immigrants make him ...ware about the unknown stories around him. He slowly ...nderstands the various union battles and the threats ...iven by the rulers on the immigrant workers.

Salman Rushdie in his essay Imaginary Homelands ...rites, "It may be that writers in my position, exiles or ...migrants or expatriates, are haunted by some sense of ...oss, some urge to reclaim, to look back, even at the risk ...of being mutated into pillars of salt" (10)

In 20th Century, in the world of migration, people ...eave their homelands in quest of better living condition ...n different environments and cultures. They become ...economically stable and there is transformation of culture ...and language. Ondaatje writes that the immigrants from ...foreign countries like Greece, Macedonia, Russia and Italy ...find themselves dislocated in their attempt to squeeze the ...alien landscape, climate, culture and language. They are ...regarded as strangers and outsiders. They often face the problem of language barriers. They are unable to communicate or express themselvesbecause of their inability to speak English. They live in silence and abandon an effort to make them understood. It makes them isolate and exclude from the rest of the society.

The Macedonian immigrant, Nicholas Temelcoff, is excluded linguistically and culturally. It is difficult for him to adjust with the new environment. He is isolated from his family and friends in Canada as well as he has left his own language. He lives in silent after having crossed the border and he lost his own identity in foreign land. He decides to begin a new life and assimilated in Canada makes him learn and speak English language. He realizes the importance of English language and thinks, "if he did not learn the language he would be lost" (46).

Ondaatje highlights the identity of immigrants by depicting their struggle to adjust and integrate with the new country. This process of cultural alterationincludes several philosophical changes in their identity. They exchange their old identity to acquire a new identity but their great difficulty is in learning a new language. Temelcoff understands that learning the new language is a very difficult task as he finds it difficult to understand the particulars of the language. For acquaintation of pronunciation, speaking styles, and mannerisms of the new country, he has to abandon his old accent and pronunciation. He learnt English through the recorded songs, wall posters, Fats Waller and talkies. He improves his pronunciation skill and accent by reciting the songs and mimicking the actors on the stage. Ondaatje writes,

'sometimes as often as ten times during a run. Usually by the end of an east-end production at the Fox or Parrot Theatres the actors' speeches would be followed by growing echoes as Macedonians, Finns, and Greeks repeated the phrases after a half-second pause, trying to get the pronunciation right." (47)

Ondaatje says that the notion of alienation and bewilderedness caused as a result of displacement can be overcome by acquiring a place for them in the society, adapting to the new culture and language, as well as by overcoming their fear as outsiders.

Temelcoff adjusted himself in the new environment by involving himself with the immigrants from other countries and worked in the bridge constructions. He did the most laborious jobs so as to open a bakery of his own, "In a year he will open up a bakery with the money he has saved (49)". He avows that by developing a collective identity, the immigrants will be able to withstand a stable identity in the new land but Ondaatje preaches that if they fail to confront the social condition, they would degenerate from their static state.

Scanned with OKEN Scanner

Conclusion

Michael Ondaatje novel In the Skin of a Lion depicts about the displacement of various characters. All the characters face problems of language, culture, alienation etc. in the displaced land. They are succeeded in overcoming these problems in the foreign land.

References

1. Bhabha, Homi K. The Location of Cultur Routledge, 1994.
2. Jain, Jasbir. Dislocations and Multiculturali Rawat Publication, Jaipur, 2004
3. Ondaatje, Michael. In the Skin of a Lion. Picad 1987.

Scanned with OKEN Scanner